

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА
УНИВЕРСИТЕТИ

БОТИР БОЙМЕТОВ, ЎРИНБОЙ НУРТАЕВ

Тасвирий санъат технологияси ва нусха кўчириш

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
томонидан олий ўқув юртлиари 5140700 – «Тасвирий санъат ва
муҳандислик графикаси» бакалавриат таълим йўналиши
талабалари учун ўқув қўлланма сифатида
тавсия этилган

ТОШКЕНТ
«IQTISOD-MOLIYA»

2007

Тақризчилар:

катта ўқитувчи **О. Худоёрова**
п.ф.н. доц. **Н. Толипов**

Масъул муҳаррир:

п.ф.н доц. **Н. Толипов**

Бойметов Б.

Тасвирий санъат технологияси ва нусха қўчириш. Олий ўқув юртлари учун ўқув қўлланма / Б. Бойметов, Ў.Нуртаев; Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги. – Т.: «IQTISOD-MOLIYA», 2007. – 98 б.

Нуртаев Ў.

Олий ўқув юртлари талабалари учун ёзилган мазкур ўқув қўлланма бакалавриат йўналиши 5140700–Тасвирий санъат ва муҳандислик графикаси таълим йўналиши талабаларига мўлжалланган бўлиб, у икки қисмдан иборат. Биринчи қисм талабаларга тасвирий санъат технологияси фани бўйича акварель, мой бўёқ, гуашь, темпера, тушь, сангина, настель ва бошқа материаллар билан тасвирлаш техникасини ўрганиш бўйича материаллар берилган бўлса, ўқув қўлланманинг иккинчи қисмида эса таниқли рассомларнинг ижодий ишларини ўрганиш ва ундан нусха олиш, ҳамда уларнинг тасвирлаш усулларини ўрганиш бўйича назарий ва амалий маслаҳатлар берилган. Китобдан бакалавр талабалари билан бир қаторда ўрта махсус касб-хунар коллежлари талабалари ҳам фойдаланиши мумкин.

Қирриш

Республикамизда амалга оширилайтган инкилобий ўзгаришлар жамиятимизни иктисодий, сиёсий, маънавий жиҳатдан жаҳоннинг энг ривожланган мамлакатлари қаторидан ўрин олишда ўзининг ижобий натижаларини бермоқда. Олий Мажлиснинг 1997 йил 29 август IX-сессиясида қабул қилинган «Қадрлар тайёрлаш миллий дастури» муҳим тарихий, амалий ҳужжат бўлиб, таълим тизимини тубдан ислох қилиш, уни дунёвий илғор, демократик давлатлари даражасига етказиш ва ёш кадрларни юксак маънавий, юқори билимларга эга қилиб тарбиялашни мақсад қилиб қўйди.

Кейинги вақтда ҳамма соҳаларда бўлгани каби, олий таълим тизимида ҳам кўпгина амалий тадбирлар амалга оширилмоқда. Хусусан педагогика университети ва институтлари, санъат факультетларида бўлажак тасвирий санъат ўқитувчиларини тайёрлаш бўйича янги ўқув режалари, дастурлари тузилмоқда.

Ёшларни бадий жиҳатдан вояга етказишда тасвирий санъат технологияси ва нусха кўчириш фанини яхшироқ ўрганиш мақсадида уни бошқа фанлар ёрдамида тушунтиришга ҳаракат қилинди. Чунки бу фан физика, кимё, психология, физиология ва эстетика фанлари билан чамбарчас боғлангандир.

Ўқув қўлланмада тасвирий санъатнинг асосий турларидан бири – Тасвирий санъат технологияси бўйича илмий назарий ва амалий жиҳатлари баён қилинган.

Тасвирий санъат технологияси ва нусха кўчириш предмети санъат факультетларида ўқитиладиган барча мутахассис фанларнинг асоси ҳисобланади ва улар орасидаги боғлиқликни таъминлайди.

Технология борасида етарли билим ва малакаларни эгалламай туриб, талаба композиция, қаламтасвир, рангтасвир, ҳайкалтарошлик, ҳалқ амалий санъати ва бошқа фанларни юқори даражада ўзлаштира олмайди.

Ҳозирги кунда педагогика университетлари санъат факультетларида мутахассислик фанлар тасвирий санъат технологияси ва нусха кўчириш фанлари, машғулотларини ўқитишнинг назарий методик асосларини ишлаб чиқиш ва илмий жиҳатдан асосланган янги йўли, шакли, мазмуни, ҳамда методларини такомиллаштириш энг долзарб муаммолардан ҳисобланади. Улар қуйидагилардан иборат:

Тасвирий санъат технологияси ва нусха кўчириш фани машгулотларини ўқитишнинг ҳозирги ҳолатини аниқлаш ва унинг кейинги мўлжалланган истикболли йўллари ишлаб чиқиш.

Ўзбекистус тасвирий санъати халқ рассомлари ижоди, халқ усталари, қадимий ҳайкалтарошлик санъати материалларини ёшларга билим ва эстетик тарбия бериш тасвирий санъат асарларини ўқий олишга ўргатиш тасвирий санъат технологияси фанини илмий услубий жиҳатдан таҳлил этиш.

Бўлажак тасвирий санъат ўқитувчиларини тайёрлашда маҳаллий манбалардан фойдаланишни кенг йўлга қўйиш орқали ёшларни юқори малакали мутахассис бўлиб етишишларини таъминлаш ва юксак дидли ватанга садокатли, Ўзбекистус санъатини ҳамда жаҳон халқлари санъатини мукамал биладиган ўтмиш маданиятимизни севиб қадрлай оладиган кишилар бўлиб етишишларини таъминлашдир. Мазкур ўқув қўлланма Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика Университети, санъат факультетида ўтказилган кўп йиллик тажриба синовларида амалга оширилган бўлиб, унда рангшунослик, тасвирий санъат технологияси ва нусха кўчиришнинг мақсад ва вазифалари, тасвирий санъатдаги қўлланадиган турли ашёларнинг физик, химик, физиологик ва эстетика фанлари ҳамда, тасвирлаш технологияси акварель, мойбўёқ, гуашь, темпера, тушь, сангина, пастель ва бошқа материаллар билан ишлаш технологияси ўрин олган. Ушбу ўқув қўлланмадан тасвирий санъат соҳаси бўйича шуғулланувчи барча талабалар, рассомлар ва мутахассис методистлар фойдаланишлари мумкин.

І Боб. ТАСВИРИЙ САНЪАТ ТЕХНОЛОГИЯСИ ФАНИГА ОИД ИШ ҚУРОЛЛАРИ ВА ЖИҲОЗЛАРИ

Тасвирий санъат технологияси фанини ўрганишда бизга биринчидан иш қуроллари ва жиҳозлар керак бўлади. Улар қуйидагилардир. Акварель ва мойбўёқ учун мўйқалам, масхитин, қалам, сангина, пастель, кўмир таёкчалар, этюдник, махсус мосламалар, планшет ва шу қабилар қиради. Уларнинг ўзига хос спетсифик хусусиятлари мавжуд бўлиб, ушбу бўлимда ана шу материаллар билан яқиндан таништирамиз. Ушбу материалларни билмасдан туриб, керакли мақсадга эришиш қийин албатта.

Қоғоз тасвирий санъатда тасвир чизиш учун ишлатиладиган материаллардан биридир.

Қоғознинг турлари қуйидагича: Ватман, полуватман ва торшун қоғозлари бўлиб булар энг яхши навли қоғозлардир. Ватман ва полуватман қоғозларида қаламтасвир, график ишлар бажариш яхши самара беради.

Торшун қоғози юзи ғадир-будир бўлиб унда акварель бўёқлари учун жуда қулай бўлиб тасвирланган асар ёки амалий ишлар жуда ҳам сифатли бўлади. Бу қоғозларнинг таркибий қисми, жуда зич бўлганлиги туфайли тасвирий санъат дарсларида жуда унумли фойдаланилади. Қоғозларнинг рангли турлари мавжуд бўлиб улар билан сангинада, пастель ҳамда акварельда этюдлар ва эскизлар чизиш мумкин.

Қалам. Тарихимизга назар соладиган бўлсак, ижтимоий даврда одамлар ғорларга, тоғу-тошларга турли хил тасвирларни ишлаб қолдиришган. Улар тирноқлари ёки бирон-бир қаттиқроқ нарсалар билан ғорларнинг деворларига тирналиб, турли хил шаклларни ясаган.

Аммо ривожланиш жараёнида тасвир ишларининг турли хил асбоб-ускуналари такомиллашиб борди. Шундай нарсаларнинг туркумига чизғи оддий қора қаламлар ҳам қиради. XVI асрда Англияда Графит конининг топилиши қаламларни оммаллашиб кетишига сабаб бўлди. Графитдан ясалган қаламлар қўлни ифлос қилмаслиги учун қалам сиртлар

Қаламларни турли хил тасмачалар билан ўраб ишлатишди. Кейинчалик эса, дарахт шохларини икки бўлакка ажратишиб ўртасига қаламчаларни жойлаш натижасида, иккита ажратилган бўлакчаларни бир-бирига елимлаш туфайли ҳозирги кунда ишлатиб

келаётган қаламларимизга асос солинган. Оддий қора қаламнинг юмшоқ ва қаттиқ хиллари бор. Қаламнинг фарқини унга ёзилган нишони белгиланди. Қаттиқ қаламларга Т, 2Т ёки В, 2В, юмшоқ қаламларга М, 2 М, 3М ёки Н, 2 Н, 3Н каби нишонлар қўйилади. ТМ ва ВН белгиси қўйилган қаламлар ўртача юмшоқликда бўлади. Қалам билан тасвир чизганда, уни асосан уч бармоқ билан ушланади. Қаламни ушлаган вақтда эркин ушлашга қўлни ўргатиш керак. Қаламни қаттиқроқ ёки бўшроқ босиш натижасида ҳар хил чизиқларни чизиш мумкин. Тасвир чизганда қаламни бўшроқ ушлаш мақсадга мувофиқдир. Қалам учини тасвир чизишга тайёрланганда, унинг графит қисмини 5-6 мм, ёғоч қисмини эса 15-30 мм гача йўниш мумкин. Чунки бундай йўнишган қаламлар, тасвир чизаётганда чизиқларнинг аниқ равшан кўринишига ёрдам беради.

Кўмир таёқчалари хомаки тасвирлар чизишда кўпроқ ишлатилади. Кўмир таёқчаларини уй шароитида ҳам тайёрласа бўлади. Мисол учун: кўмир таёқчаларини тайёрлашнинг оддий усулини ўрганамиз. Бунинг учун узум тоқини ёки атир гул новдасини кизариб яхши пишган новдасидан 5-10 та бўлакчаларидан, бўйига 10-12 сантиметр, энига 8-9 миллиметр бўлганларини танлаб оламиз. Бирон бир маҳсулотлардан бўшаган темир (банка)ни олиб яхшилаб ичини тозалаб, қуришиб қўямиз. Бу идиш ичига тоқ новдаларини тик ҳолатда жойлаб қум билан идишни тўлғизамиз. Оғзини қалинроқ қилиб лой билан суваб қўямиз. аммо шу нарсани эздан чиқармаслигимиз керакки, лой билан суваганда оғзидан кичикроқ бир тешикча қолдиришимиз шарт. Кейин тандирда ёки ўчоқда оловга қўйиб қиздирамиз. Чўғга бўйи баробар кўмиб қўйсақ ҳам бўлади. Темир идишнинг қизиши туфайли биз қолдирган тешикчадан кўкиш оловсимон тутун чиқа бошлайди. Кўкиш оловсимон тутун тугаши билан идишни оловдан (чўғдан) олиш керак. Чунки кўмир қаламча тайёр бўлади. Тайёрланган қаламчалар билан қоғоз юзаларига тасвирлар ишлашимиз мумкин. Ишланган тасвиримиз учиб кетмаслиги учун озгина шакарни эритиб қоғозга тасвир устига енгил пуфланади, натижада чизилган расмлар учиб кетмайди. Шу нарсани унутманки, узум тоқининг қаламчалари бир-бирига жуда зич ҳолда жойлашиши керак. Ёки ҳаммасини бир-бирига зич қилиб боғлаб чиқса ҳам бўлади. Ота-боболаримиз бундай ишларда кулолчилик идишларидан фойдаланишган. Россияда эса оқ қайин дарахтининг шохчаларидан фойдаланишади.

Заводларда эса 300⁰ пессиклида ҳавосиз жойда 3 соатдан 5 соатгача қиздириш усулида кўмир каламчалари тайёрланади.

Ўчирғичлар икки хил бўлиб, кўкимтир ва оқ тусдагилар тасвир чизганда ишлатилади. Қизғиш тусдаги ўчирғичлардан тасвир чизганда фойдаланилмайди, чунки унинг таркибида «кум ойна» парчалари бўлиб қоғозни титиб юборади. Кераксиз чизикларни ўчиришда ўчирғични қаттиқ босмасдан, иложи борича ўчирғичдан камроқ фойдаланишга одатланиш лозим. Биринчидан қоғознинг ортиқча титилиб кетишидан сақланса, иккинчидан, ҳар бир чизикни ўйлаб ва фикр юритиб чизишга киши одатланиб боради. Ўчирғични ишлатиб бўлгандан сўнг, уни кўлда ушлаб туриш ярамайди. Аке ҳолда кўл терлаб ўчирғични намлаш натижасида у ишга яроқсиз бўлиб қолади.

Тағшиқлар ҳар хил тузилишда бўлиб, тасвир чизилиши лозим бўлган нарса, керакли натура унинг устига қўйилади, машқ бажарувчи ўзининг дидига қараб композиция тузиши мумкин.

Ёритгичлардан, натуранинг аниқлиги, хусусиятини, шаклини ва ҳажмини кўрсатиш мақсадида фойдаланилади. Ёритгич ёрдамида нарсанинг соя, ёруғ, ярим соя ва шуълаларни тасвирлаш мумкин. Нарсаларга кўпинча ёритгич нури чап томондан йўналтирилади.

Пастель рангли каламчалар бўлиб пастельда кўпинча хомаки тасвирлар (наброска ва зарисавка)лар бажариш мумкин. Пастельда тоғ манзаралари, портрет, қўш ва ҳайвонларнинг тасвирини чизишда кўпроқ ишлатилади.

Сангина каламтасвирларни ишлашда қўлланилиши ҳам фойдали. У билан ҳар қандай тасвирни тез ва ифодали қилиб чиқарса бўлади. фақат бунинг учун унинг техникасини эгаллаш керак бўлади.

Маълумки, сангинанинг тўқ жигаранг ҳамда қизғимтир жигаранг турлари бўлади. Уларни ҳам тус берилган охрасимон рангли қоғозларда унумли қўллаш мумкин. Сангинани суркатиб сояларнинг катта-катта қисмларини ёпиш имконияти ҳам борлиги иш ривожини тезлаштиради.

Юқорида келтириб ўтилган барча тасвирлаш воситаларини узок муддатда бажариладиган, ҳамда тезкорлик билан ишланадиган каламтасвирларда бирдек муваффақият билан қўллаш мумкин.

Одам қоматини турли ҳолатларда, вазиятларда ҳаракатли кўринишларда интерьер муҳити шароитида тасвирлаш анча мураккаб

вазифалардан ҳисобланади. Агар улар тез муддатда ишланиши керак бўлса, тезчиизги лавҳалари кўринишида бўлса, бир нечта тасвирни битта қоғоз сатҳида чиройли композицияда жойлаштириб бажариш кўп самара беради. Чунки бунда ҳар бир чизилган ҳар турли ҳолатларда турган одамлар киёфаси ўзаро солиштириб ишланади, ўлчамлари бир-бирига мосланади ва шунинг натижасида тасвирлар гуруҳи боғланган мазмун касб этиб бадий кўринишга эга бўлади.

Инсон қадди-қоматини чизишга албатта тезкор тасвирлар ишлаш, кўпроқ машқ қилиш талаб этилади. Айниқса суратнинг қисмлари нисбатлари, катта шаклнинг яхлитлигига эътибор қаратилиши керак. Сўнг тана ҳолати унинг қандай ҳаракат ҳолатида намоён бўлаётганлиги муҳим бўлиб, уни тўғри топиш ва акс эттириши лозимдир.

Соус маълумки, соусни сувга қориб мўйқаламда қоғозга суртиб тус берилса, сўнгра тасвирни ретушь қаламида ишланса, ўчирғичдан ҳам унумли, билиб фойдаланилса ҳар қандай ўқув-машқ вазифани намунали ва чиройли қилиб чиқариш мумкин. Тасвирнинг энг ёруғ қисмларини ўчирғич ёрдамида усталик билан ўчириб бўрттирилса, энг тўқ сояларнинг сатҳи қора соус билан бўяб ёпилса иш ҳажм томондан жуда фазовийлик касб этади.

Мўйқаламлар. Мўйқаламлар икки хил турга бўлиниб, уларнинг бир хиллари мойли бўёқларга, бошқа хиллари эса акварель бўёқларига мўлжалланган. Акварель билан ишлашда махсус акварель мўйқаламларидан фойдаланиш лозим. Акварель учун ишлатиладиган мўйқаламлар юмалок шаклда бўлиб, мўйнаси уч томонига қараб ингичкалашиб боради ва бу майда деталарни ишланган учун қулайлик туғдиради. Мўйқалам билан тасвир чизганда қоғознинг юзи бузилмаслиги учун бу мўйқаламлар махсус юмшоқ юнглاردан ясалади.

Акварель мўйқаламнинг колонок, олмахон, савсар, юнглاردан ясалган турлари мавжуд.

Мўйқаламнинг яна бир тури мойли бўёқлар учун мўлжалланган мўйқаламлар бўлиб куракчасимон ва юмалок шаклда бўлади. Мўйқаламларнинг бандида рақами бўлади. Бу рақам мўйқалам мўй қисмининг кенглигини билдиради. Рақамлардаги сонлар ортиб бориши билан юнг қисмининг кенглиги ҳам ортиб боради.

Шунинг учун мойли бўёқлар ва акварель билан ишлашда мўйқаламнинг керакли рақами юзанинг катта ёки кичиклигига қараб танланади.

Тасвирий санъат машгулотларида мўйкаламларнинг ракам-ларига қараб иш жараёнида ишлатилади.

Планшет каламтасвир ва рангтасвир машгулотларида кенг қўлланилади. Планшетга қоғоз тортишда унинг тўрттала томони 20-25 мм бўланиди. планшетнинг усти томонининг хўллаб чиқилгандан сўнг, қоғознинг тескари томонига жикка хўл латта сувни ўзига шимиб олгунча суртилади. Четки букилган бурчақлари эса қуруглигича қолдирилади. Қоғознинг олд томони айлантириб қўйилади ва у ҳам четки томонларига теккизмасдан хўлланади. Сўнгра бурчагидан олдин бир томони ундан кейин карама-карши турган томони диагонал бўйича елимланади. ёки бўлмаса кнопка билан котирилади. Елимланган планшетни горизонтал текис жойига ётказиб маълум муддат температурали хонага қўйиб қурилади. Шундагина планшет ишга ярокли бўлади.

Матуси грунтлаш.

Мойли бўёқлар билан рангтасвир ишини бажариш учун махсус тайёрланган ашёлар-мато, тахта ёки калин қоғоз бўлиш шарт. Булар орасида энг кенг тарқалгани – мато (холос). Уни ишга тайёрлаш учун суюқ елим ва оқ бўёқ қуқунидан махсус коришма (грунт) тайёрланади. Грунтлашдан аввало мато таграмга тортилади.

Таграм қуруқ тахталардан тайёрланади, тахталалар бир-бири билан ёғоч қозикчалар бириктирилади. Қийшайиб кетмаслиги учун унга матуси миҳлашни рамканинг ўртасидан бошлаб, бурчаги томон аста текислаб борилади ва миҳлар ҳам 1,5-2 см масофада қилинади. Тортилган мато аввало катта мўйкалам билан хўлланади, у қуригач бир сидра елим эритмаси юпка катлам қилиб суртилади.

Елимни тайёрлаш учун уни майдалаб, совук сувда бир неча соат ивитиб қўйидаги ва махсус идишга солиб, қайнаб кетишига йўл қўймасдан, қавлаб туриб суғ оловда эритилади. Елимланган мато қуёш тушмайдиған соя жойда, хона ичида қурилади. Бир неча соатдан сўнг елим қатлами қуригач мато усти қумқоғоз билан шлов берилиб силлиқланади. Унинг тўкимаси оралари яхши ёшилгунча бир неча марта яна елим қоришмаси суртилади. Грунт тайёрлаш учун 1:5 ёки 1:20 миқдориде елим эритмаси тайёрланади. Унга оқ бўёқ қўшиб қаймоқсимон ҳолатга келгунча қориштирилади ва матога сўнгги марта суркалади. Грунт тайёрлаш учун елим эритмаси Майин бўр қуқуни қўшса ҳам

бўлади. Уни қўйидагича тайёрлаб ишлатса ҳам мақсадга мувофиқ келади. Аввало идишга бўр қуқуни солинади. сўнгра сув қўйиб тез-тез кориштирилади, бироз тиндириб, устидаги сутга ўхшаш суюқлик бошқа идишга олинади. Бўрнинг қуйикаси идиш тагида қолади. Бир оз вақт ўтгач, иккинчи идишнинг тагига бўрнинг Майин эриган заррачалари чўқади. ундан матога ишлов бериш ишида бемалол фойдаланса бўлади. Бундай бирикма билан елимланган матуси бир марта текис қилиб қолинса кифоя.

Агар иккинчи марта грунтлаш зарур бўлса, эритмага бўр қуқуни билан баробар миқдорда оқ бўёқ қуқуни қўшиш лозим бўлади.

Мойбўёқлар билан ишлаганда уларнинг баъзи бирлари мато яхши, баъзи эса ёмон суркалади. Уларнинг бу хусусиятидан билиб, унумли фойдаланиш керак.

Маълумки, рангтаєвир асарларининг муєтаҳкамлиги ва узок сакланиши грунтларнинг сифатига боғлиқ. Сифатсиз қолама (грунт) асар сатҳининг тез орада ёрилиб кетишига, унинг бўёқлари кўчиб кетишига асосий сабабчи бўлади. Ўзлари қолама, тайёрлаб матога ишлов берувчи рассомлар ёки ўқувчилар уларни тайёрлаш қондаларига қатта эътибор беришлари керак.

Палитра

Мойбўёқ билан рангтаєвир ишлаш учун Палитра ва бошқа асбоб-ускуналар зарур бўлади.

Палитрани қаттиқ ва енгил дарахт турларидан тайёрланади. Уларнинг энг яхшиси ёнғоқ, ўрик, тут дарахтларидир.

Палитралар овал ва тўғри тўртбурчак шаклида бўлиши мумкин.

Қатта ҳажмдаги сурат ишлаш учун қаттароқ палитра ишлатиш мақсадга мувофиқдир.

«Тубик»дан сиқиб туширилган бўёқларнинг мойини шимиб кетмаслиги учун палитрага қайнатилган қанои мойини сурқаб шимдириш лозим, 2-3 кун тургандан сўнг палитрадаги мой шимилиб қурийдн, кейин унга тубикдан бўёқларни қўйидаги тартибди жойлаштириш мумкин. Оқ, сариқ, зарғалдоқ, қизил, охра, жингаранг, яшил, ҳаворанг ва ҳоказо. Улар тўқ очлиги ёки илиқ ёки совуқ ранглар бўйича ажратиб чиқарилиши ҳам мумкин. Палитрани ишлатиб бўлгандан сўнг аябатга мастихин билан тозалаб, латта билан артиб қўйишга одатланиш лозим.

Бўёқларни қуйидаги тартибда қўйилса ишлаш учун қулай бўлади: Юкори каторда ўнг томондан иссиқ бўёқлар – оқ, сарик, заргалдоқ, кизил, жигарранг, Палитранинг чап томонидан совук рангдаги бўёқлар барикарам, кўк, зангори, кора жойлаштирилади, бунда биз илик ва совук рангларни яққол ажрата оламиз. Палитранинг ўрта қисмида эса бўёқларни қориштириш ва аралаштириш мумкин.

Рангтасвир билан шуғулланганимизда, албатта, палитрани чап қўлимиз билан ушлаб, ўнг қўл билан бўёқларни қориштириб, рангни топамиз. Нима учун биз палитрани чап қўл билан ушлаб, қўлимизга яқинроқ олиб келиб ранг топамиз? Бунга бир мисол келтирайлик. Европа коидасига мувофиқ скрипка чалганда чап елкасига скрипканинг таг томонини қўйиб чалса, чалувчининг қўлига товуш оҳангларининг нозик томонлари яхши эшитилади. Рангтасвирда эса рассом политрада бўёқларни аралаштираётганда кўзга яқин олиб келса, қориштирилаётган бўёқларнинг нозик рангларини осонлик билан топа олади.

Мастихин мой бўёқлар ишлатиладиган иш қуроли. Бунда рангларни бир-бирига аралаштириш ва калин катлам юзасига рангларни беришда фойдаланилади.

Мастихин ёрдамида кескин ва узиб-узиб ишлаш, уларга мазок бериш усулида кенг фойдаланиш мумкин.

Этюдник – этюд ишлашга мослаштирилган кўчма дастгоҳ. Бунда рангтасвир машғулотида фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Этюдникнинг қулайлиги шундаки мой бўёқ машғулотида ишлатиладиган барча иш қуролларини жойлаштириш мумкин.

Этюдникнинг яна бир қулайлиги шундаки, дуч келган жойда яъни ҳар хил шаронтда этюд ишлаш учун керакли кўчма дастгоҳдир.

1.1. Бўёқлар билан ишлашга онд иш қуроллари ва уларни ишлатиш технологияси

Бўёқлар икки турга бўлиниб, сув билан ишлатиладиган бўёқлар ва мой билан ишлатиладиган бўёқлар. Сув билан ишлатиладиган бўёқлар сирасига акварель, темпера, гуашь бўёқлари ва тушь кабилар кирди. Ўқувчилар сув билан ишлатиладиган бўёқлардан фойдаланишнинг ўзига хос маҳоратларини эгаллаб олганларидан сўнггина, мойбўёқда рангтасвир ишлашга ўтадилар. Мойбўёқда рангтасвир ишлашнинг ўзига хос тартиб - коидалари ҳамда тайёр-

гарлик боскичлари мавжуд бўлиб ушбу бўлимда ана шу маълумотлар устида тўхталамиз. Шу бўлимда рангларнинг номлари ва характерли хусусиятлари билан таништиришга ҳаракат қилганмиз. уларни амалда қўлланганинг турли усуллари билан таништирамиз.

Зеро, мазкур хусусиятлари билмасдан туриб, керакли мақсадга эришиш қийин албатта. Тасвирий санъат таълими жараёнининг барча боскичларида ранглар воситасида, бўёқлар билан ишлаш муҳим ўрин тутати. Бу борадаги билимлар назарий ҳамда амалий кўникмаларни эгаллашни такозо этади. Шунинг учун ҳар бир расм чизишни пухта ўрганишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган киши махсус ўқув адабиётларидан фойдаланиб маҳоратини ошириб бориши лозим. Бу борада рангшунослик фанини ҳар бир қисми синчковлик билан ўрганилса мақсадга мувофиқ бўлади.

Табиатда биз кўраётган ёритилган буюмдан қайтган ёруғлик кўз қорачиги орқали кўзимизга ўтади ва кўз ичидаги асаб ҳужайраларини кўзгатади. Бу ҳужайралар асаб толалари орқали миё билан боғланганлиги учун кўзгалмишлари миёга ўтади ва онгимизда буюмни кўриш туйғуси пайдо бўлади натижада биз буюмни тиник ва яққол кўрамиз. Сизги органларимиз орқали атроф-муҳит ҳақида жуда кўп маълумотлар оламиз. Бу маълумотларнинг 90% ини кўриш орқали қабул қиламиз, ёруғлик оқими бу маълумотларни элтувчи ҳисобланади.

Маълумки, рангтасвирининг илмий негизини рангшунослик фани ташкил қилади. Рангшунослик бўлажак рассомларга рангларнинг табиатда ҳосил бўлиши ва тарқалиши масалаларини, уларнинг атроф муҳит таъсирида ўзгариб кўринишини, бўёқларни тайёрлаш ва улардан фойдаланиш йўллариини ўргатади.

Акварель бўёқлар елим бўёқлар каторига киради. Акварель лотинча сўз бўлиб, «аква» - сув демакдир. Бу бўёқ сувда тез эрийди. Акварель бўёқнинг боғловчиси ўсимликдан олиндиган рангсиз елим – гуммарабик ва декстриндир. Булар сувда осон эрийди. Акварель бўёқка яна глицерин ва кант ҳам қўйилади, шунинг учун бўёқ Майини ва юмшоқ бўлади. Глицерин эса бўёқнинг тез қуриб қолишига йўл қўймайди, у намни саклаб туради.

Акварель бўёқ бошка бўёқларга нисбатан ёрқин, тоза ва жонбалидир. Шунинг учун у билан ишланган тасвирлар чиройли, нафосатли кўриниши сабабли киши эътиборини жалб қилади. Акварель бўёғида ўқув-машқ вазифаларни, шунингдек бадний асарлар-

ни яратини мумкин. Бундан албатта бўёкнинг ва ранг танлашнинг хусусиятларини яхши билиш лозим.

Акварель бўёк билан рангтаsvирни узоқроқ ишлаш учун бўёкни коғозга жуда юпқа қилиб суркаш зарур, шунда бўёк коғозга маҳкам ёпишади ва рангнинг тиник чиқишига имкон беради. Бўёкни юпқа ишлатиш ҳаво масофани кўрсатиш, куюк сояларини топиш ва темир, ойна, чини асбоблар манзарасини ўз хусусиятлари билан кўрсатишга ёрдам беради.

Акварель бўёк билан коғозга ишланганда, коғознинг оқ рангидан тўғри ва оқтиёткорлик билан фойдаланиш зарур. Чунки коғоз сатҳига суркалаётган тиник бўёк сифатини сақлаш рангтаsvир вазифасининг тугал тўғри бажарилишига асос ҳисобланади.

Акварель техникасини мукамал эгаллаш, бу соҳада малака ҳосил қилиш учун биринчи навбатда иш қуроллари ва ашёларнинг шай бўлиши катта аҳамиятга эга. Коғоз, албатта оқ, етарли даражада қалли ва юзаси гадир-будур бўлиши керак. Жуда силлик коғозга бўёк текис суртилмайди. Коғознинг юзаси гадир-будур бўлса, бўёк заррачалари унинг ғовақларига сингиб, қуриганда мустаҳкам қотади.

Коғознинг чеккалари букилиб кетмаслиги учун уни махсус тахта (планшет)га таранг қилиб маҳкамлаш керак. Бунинг учун планшетдан 1,5-2 см каттароқ коғоз олиб четлари букланади. Коғознинг юзаси авайлиб ҳўлланади (букланган жойидан ташқари). Коғоз чеккаларига (букланган қисмига) елим суркаб, планшетга ёпиштирилади. Бунда бармоқлар билан коғозни аста сидириб, буришган ва кўтарилиб қолган жойларини текислаб қўйиш керак.

Коғоз текис ёпиштирилгач планшетни горизонтал ҳолатда ётқизиб қуритилади.

Коғозни планшетга ёпиштирамасдан «стиратор» ёрдамида таранг тортиб қўйилса ҳам бўлади. «Стиратор» - планшетда бироз каттароқ ромча бўлиб, ҳўлланган коғоз уларнинг орасига кистириб қўйилади, коғоз қуригач, таранг тортилиб қолади.

Акварель техникасининг гуашь темпера ва мойбўёкларидан фарқи унинг тиниклиги ва ҳавоилиги, бўёкларнинг ёрқинлиги ва тозаллиги билан уйғунлашиб кўринишидир.

Акварель бўёклар билан тасвир ишлаганда Майин мўйнали, юмалок шаклдаги, учи томони ингичкалашиб борадиган мўйкаламлардан фойдаланиш керак. Ўрганлиш даврида иккита мўйкалам етарли, улардан бири каттароқ (№ 14-24), иккинчиси кичикроқ

бўлиши мақсадга мувофиқ. Сифатли мўйкалам хўлланганда қиллари бир жойга йиғилиб, конуссимон ҳолатга келади.

Катта ҳажмдаги мўйкалам ўзига кўп миқдорда бўёқ эритмаси олади ва бир йўла анча кенг юзларни коплаши мумкин. Мўйкаламларни ишлатишнинг бир қанча усуллари мавжуд, тўғриси булар фақат йўлланма бўлиб умумий ҳолда бўла олмайдди. Чунки ишнинг характери мўйкалам ишлатиш услубини белгилайди. Кенг юзларни бўяш керак бўлганда мўйкалам қиялатиб ушланади ҳамда мўйкаламни қоғознинг тепа қисидан пастга, чап томонидан ўнгга тортиб бўяб чиқилади. Акварелда ўқув-машқ вазифаларини икки хил йўл билан ишлаш тамойилга кирган. Улардан бири тезкорликда, қоғоздаги намлик қурилмадан хўл юзага ишланади ва «Ая прима» услубида бажарилади. Иккинчи усул эса узок муддатда босқич-босқич ишланади ва бўёқ қатлами қуритиб устма-уст берилади. Умуман олганда ҳар бир киши ўзининг қобилияти, билим даражаси ва маҳоратига яраша бўёқнинг кенг имкониятларидан унумли, самарали фойдаланади. Тажриба, кўп машқ қилиш ҳам бу техникани мукамал эгаллашнинг омилдир.

Мойбўёқ

Мойбўёқларга суялтирувчи, эритувчи воситалар қўшиб ишлатилади. Улар мойли ва мойи камайтирилган бўлиши мумкин. Мойли бўёқни секин қуриши учун яхши восита бўлиб, у билан фойдаланилган пайтда рангтавсир секин қурийдди. Шу сабабли узок муддатда бажариладиган тасвирларни ишлашда қулайлик яратади. Бундай эриткичларга баъзан лак ҳам аралаштириб ишлатилиши мумкин, шундай қилинганда ишнинг бўёқ қатлами тезроқ қурийдди ва бўёқнинг мойи матога шимиллиб кетишининг олди олинади.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки мойбўёқ техникасида ранг қориладиган махсус тахтача (политра)нинг юзасида бўёқларни қандай жойлаштириш масаласи ҳам муҳим. Унда бўёқлар иссиқ-совуқ рангларга ажратилиб, шу билан бирга тўқ очлигига қараб ажратиб жойлаштириши мумкин. Оқ бўёқ одатда ўртада ёки ранглар қаторининг бошланғичида бўлади. Агар ҳар сафар бир хил жойлаштирилса, рассом шунга ўрганади ва керакли бўёқни даров топиб ишлатиш имкониятига эга бўлади.

Мойбўёқда тасвирлар ишлашнинг жуда кўп ўрганилиши керак бўлган томонлари бор. Уларнинг барчаси кўп машқ қилиш

оркали ўрганиб олиш имконини беради. Мойбўёқда тасвирларни ишлаш рассом учун ҳам, энди ўрганаётган талаба учун ҳам жуда кизикарли машғулотдир. Аммо бу машғулотнинг жиддий кийинчилликлари ҳам мавжуд бўлиб, у мойбўёқ рангшунослик билан бевосита боғлиқ. Мойбўёқ тасвирлар ишлашни ўрганиш натюрмортларни чизиб машқ қилиш орқали ўзлаштирилса мақсадга мувофиқ бўлади.

Мойбўёқда натюрморт ёки бирон-бир қуйилма рангтасвирини ишлаш жараёнининг айрим томонлари сув бўёқлари техникасига ўхшаш. Чунки бунда ҳам аввал қаламтасвир чизиб олинади. Агар сув бўёқда ишлаш учун тасвир мукамалроқ, майда деталлари билан батафсил чизиб олинса, мойбўёқда ишлаш учун эса қаламтасвир умумлаштирилиб энг асосий нарсалар акс эттирилади. Бунинг сабаби мойбўёқда ишлаш жараёнида батафсиллик мўйкаламда ҳам бажарилиши мумкинлигидандир. Мойбўёқда бирор рангни очлаштириш учун унга оқ ранг керакли даражада қўшилади. Шуниси ҳам борки оқ ранг қушилгач бўёкнинг ёрқинлиги маълум даражада камаяди. Буни ўқув машқларини бажариш жараёнида албатта ҳисобга олиш лозим. Мойбўёқда ўқув-машқларни бажаришда ранг хилларидан ҳам унумли фойдаланиш талаб этилади. Вазифаларни ишлаганда жуда кўп ранг хилларидан билиб-билмай ишлатиш яхши самара бермайди.

- Табиатда еттига асосий ранг (бўёқ) борлиги маълум. Улар қизил, норанжи, сарик, яшил, ҳаво ранг, кўк, бинафша ранглардир. Бўёқ аралаштириладиган тахтада (политрада) бўлиши жуда зарур ранг хиллари эса қизил, сарик, кўк бўёқдир. Чунки уларни бошқа қолган асосий ранг-туслар воситасида ҳосил қилиб бўлмайди. Буларнинг аралашмасидан жуда кўп, деярли барча рангларни чиқариш, ҳосил қилиш мумкин. Улардан хатто қора ранг тусини ҳам топиш мумкинлиги сир эмас. Фақат қайси рангни бир-бирига қанча миқдорда аралаштиришни билиш кифоя. Бунинг учун эса албатта тажриба ва ўқув бўлиши керак.

Шунинг ҳам таъкидлаб ўтиш керакки табиатда абсолют оқ ва абсолют қора ранглар мавжуд эмас. Уларнинг барчаси қандайдир бир ранг товланишида бўлади. Масалан, қоранинг жигаррангга, кўкка, яшилга мойил эканлигини кўришимиз мумкин. Оқ рангнинг турли нозик тусларга мойиллиги ҳам табиий. Бундай ранг ва тусларнинг ҳамда уларнинг тўқ-очликларини топиб тасвирлаш учун мойбўёқда ишлаш техникаси жуда қулайдир. Шу имконият-

ларнинг кенглиги билан у бошқа бўёқ турларидан ажралиб туради. Мойбўёқда ишлаш сирларини мукамал ўрганиш учун махсус адабиётларни мутолаа қилиш ҳам ёрдам берувчи воситадир.

Гуашь – бўёғи ўтган асрлардан буён кенг қўлланиб келинаётган тасвирий санъат ашёларидан биридир. Бу материал рангтасвир, графика, плакат ҳамда безакчилик санъатида кенг қўламда ишлатилади. Сув билан қўшиб тезкорлик билан катта-катта сатҳларга ишлов бериш, тасвирни рангдор қилиб намоён этишга қулай бўлган бўёқ ҳозирги пайтда саноат миқёсида кўплаб ишлаб чиқарилади. Гуашь билан деярли барча жанрлардаги асарларни, шунингдек ўқув-машқ вазифаларни яратиш мумкин. Айниқса, мойбўёқ техникасини ўрганишда аввалги босқичда гуашьда ўқув-топширик ишларидан-натюрмортларни ишлаш яхши самара бериши мумкин. Чунки бу бўёқни ярим қуюқ тарзда суртиб ишлатилиши мойбўёқ тасвирилар ишлаш жараёнини эслатади.

Ўзбекистон расомларидан бир қанчаси гуашдан асарлар яратганлар. Бунга мисол қилиб И.Икромовнинг кўплаб китоб безак ишларини келтириб ўтишимиз мумкин. Бу бўёқ имкониятларидан рангтасвирлар ишлашда ҳам кўп фойдаланилган. Ў.Тансиқбоев, М.Йўлдошев, Н.Тен асарлари бундан далолат беради. Театр сахнасини безаш эскизлари ва унинг катта ўлчамларда бажаришда ҳам гуашь энг қулай, ўрнини бошқа воситалар босолмайдиган материалдир. Бу борадаги ишларга таникли театр расомлари Г.Брим, В.Акудин, С.Салимов, Б.Тўраев яратган ижод намуналарини кўришимиз мумкин. Театр сахна, спектаклларга ишланган асарлар орасида О.Оллоберганов ишлари ҳам алоҳида ажралиб туради. Плакат соҳасида самарали ижод қилган Ф.Кагаров гуашь бўёғи имкониятларини энг кўп намоён этган расомдир. Халқ амалий санъатининг энг кўп тарқалган ва тараккий этган тури наққошликда ҳам гуашь кўп ишлатилади. Бу борада ажойиб асарлар қаторида Ж.Ҳақимов, Т.Тўхтаўжаев, Ё.Рауфов, М.Тўраев, Х.Исоқжонов ва бошқа наққошларнинг ишларини келтириб ўтсак ўринли бўлади. Юқоридагилардан маълум бўладикки, демак гуашь бўёғи ҳар соҳада ўз ўрнига, ишлатилиш қўламини эга экан.

Гуашь бўёғи акварель бўёғидан ўзининг унча тиниқ эмаслиги, сатҳ юзасини қуюқ бўяш мумкинлиги билан фарқланиб туради. Ўзининг ташқи кўриниши жиҳатидан бу бўёқ қуюқ бўтка (паста) симон бўлиб, ранг пигментини сув қўшилган елим (гуммарабик ёки декстриндир)ни оқ қуқунига аралаштирилгани холда тайёр-

ланади. Бу бӯёк сув билан яхши аралашади, тасвир юзасини текис тиник бўлмаган қатламда беркитиш хусусиятига эга. Унда тўқ ранг устидан оч туси бўялса яхши беркитади. Бу хусусият уни ишлатганда гоҳо суюқ, гоҳо қуюқ, баъзи ҳолларда яримқуюқ қилиб фойдаланиш имкониятини беради. Иш жараёни техник йўлларини, бӯёк технологиясини кенг қўлланадиганга йўл очади. Аммо шунинг ҳам унутмаслик керакки бӯёк қатлами жуда қалин қилиб юборилса у ёрилиб кетиши ва тўкилиб ишнинг сифатини бузиши мумкин. Шунинг учун бӯёқни маълум марта устма-уст суртиш, ошириб юборилмаслиги мақсадга мувофиқ. Бундай технология айниқса юмшоқ, буқулувчан материалларга – масалан: картус ва қоғоз юзасида бажариладиган ишларга тааллуқли. Чунки бӯёк елими қанчалик мустаҳкам бўлмасин, қоғоз букланган ёки ўраб олинганда у ёрилиши, тўкилиб кетиши эҳтимолли бор. Бундан ташқари, анча қуюқ қилиб олинган бӯёк қатлами рангтасвир бажариш жараёнини оғирлаштиради. Илгари қўйилган ранг кейинги босқичда ишлатилган бӯёк туси билан аралашиб кетиб ноҳуш, ёқимсиз ранг тусларига айланиб қолиши мумкин.

Гуашь бӯёғи қуригандан сўнг (айниқса тўқ ранглиси) оқариб, хира қўринади. Бу хусусият ундан фойдаланиш жараёнини анча мураккаб эканлигини билдиради. Шу сабаб бу бӯёқда тасвирлар ишлаганда юқоридаги омиллар эътиборда тутилиши, қуриш процессида ранг тўқ-очлиги анча ўзгариши алоҳида ҳисобга олиб борилиши лозим. Энг масъулиятли босқич эса рангтасвирни ишлашни бошланғич қисмида бўлади, чунки шу пайтда «лоҳал» – умумий ранг туслари аниқланади ва суртилади. Иш жараёнида шунингдек умумий тус-оч, тўқлик даражаларини қуриб улгурган аввалги қатлам устидан сақлаб ишлаш қийин кечади. Буни енгиллаштириш учун эса қуриган сатҳ бир оз ҳўллаб олиб, сўнг иш давом эттирилиши мақсадга мувофиқ бўлади. Рангларни эса иложини борича оқ бӯёқни қўшмасдан тиникроқ олиш керак, шунда улар оқарганда ўз тус хусусиятларини сақлайди. Ортиқча хира бўлиб қолмайди. Агар гуашь технологияси бўйича мунтазам машқ қилиб борилса уни етарли даражада малакали эгаллаб олади бўлади. Бунинг учун эса тажриба ҳам, ўқиб ўрганиш ҳам зарур шартлар ҳисобланади.

Тасвирий санъатнинг турли тармоқларида кенг ишлатиладиган универсал бӯёқ турига темперани мисол қилиб келтирсак ўринлидир. У айрим жиҳатлари билан мойбӯёқдан ҳам афзалроқ

десак хато бўлмайди. Шунинг учун темперада ишлаш техникаси ва технологияси қадимдан бўён кўплаб рассомларни кизиқтириб келади. Бу бўёқда декоратив-безакли композициялар, дастгоҳли рангтасвирлар сифатли, рангдор, жозибали қилиб ишланиши мумкин.

Темпера – бўёқлари бўёвчи моддалар (пигментлар) ва уларни боғловчи моддалар (эмульсиялар)дан кўшиб тайёрланади. Эмульсиянинг таркибига қараб темпералар оксилли, тухум-саригили, тухум-мойли, мумли ва казенли хилларга бўлинади. Сотувда эса тайёр сиқиб чиқаришга мосланган «тиубк» - идишларда мавжуд бўлади. Темпера бўёқлари сув билан эритиб, аралаштириб ишлатилади.

Темпера бўёқлари билан яратилган асарлар ранг қатлами мустақамлиги билан ажралиб туради, ёрилиб кетмайди, туслари ўчмайди, дастлабки ҳолати, тиниклигини кўп йиллар саклайди. Бундай сифат даражасини мойбўёқда ҳам бўлмаслигини ҳисобга оладиган бўлсак темперанинг афзаллигини тасаввур қилишимиз осон бўлади. Темпера техникаси ўзининг ранг-баранг услублари билан ҳам мойбўёқ рангтасвирдан қолишмайди. У билан тезкор «Аля прима», куюк суртма, лессировка, кўн қаватли ишлов бериш йўллари кўплаб узоқ муддатли рангтасвир ишларни бажариш мумкин. Бунда мойбўёқдаги каби бўёқ қуришини узоқ кутиб ўтирилмайди, чунки темпера тезроқ қурийдди. Бир кун муддат ишни яна давом эттириш имконини беради. Бўёқ қатлами бир текис қуриши ҳам унинг хусусиятларидан биридир. Хўллаб олинган мўй-калам билан ишланган сатх устидан бир текис суркаб ўтиш ранглар орасини юмшатиб уйғунлик касб этади. Темперада жуда ёркин, шу билан бирга жуда нозик ранг хусусиятга эга бўлган турли уйғунликдаги рангтасвирларни бажариш мумкин.

Темпера асосан кенг миқёсда маҳобатли (монументаль) рангтасвир асарлар яратишда қўлланади. Улар деворнинг катта-катта сатхларида тасвирлар яратишда қулай воситадир. Темперада натюр-мортлар ишланса ҳам ажойиб чиқади. Чунки у билан жуда тиник, чиройли тасвирлар ишлашга эришиш мумкин. Бунинг учун натюр-мортдаги «аксессуарлар» - қўйилмалар ҳам ёркин ранглиларини топиб, мувофиқлаштириб ташкил қилиниши керак. Гуашь ва темперада тасвирлар ишлашда махсус уларга мосланган Аше, жиҳозлар керак бўлади. Аввало бўёқнинг ўзи сифатли бўлиши талаб этилади.

Гуашь билан ишланга худди бошқа бўёқлардаги каби қоғоз, картус ёки матолар махсус тайёрланган бўлиши керак. Қоғоз план-

шетга тортилади. Темперада ишлаш учу материал грунтланиши лозим. Улар қоғозда, картусда, матода, фанер ёки тахтага суртиб тайёрланади. Бунинг учун асосан елимдан фойдаланилади. Энг яхши асос бўлиб махсус тайёрланган грунтланган мато хизмат қилади. Уни худди мойбўёк техникасига тайёрланадиган мато сизгари ишловдан чиқарилади. Темпера учун ясси ва думалок кўринишдаги юмшоқ, яримюмшоқ, шунингдек дағал мўйкаламлар ишлатилади. Палитра ҳам юзаси чуқурроқ пластмассадан ёки чиннидан ясалган бўлиши керак. У четлари букиб тайёрланган ва эмаль суртилган металдан тайёрланган бўлиши ҳам мумкин. Шундан ундаги суюқроқ кориштирилган бўёқлар оқиб кетмайди. Палитрага чиқарилган бўёқлар ишлаш тугагач усти нам латта билан олиб қуйиб сақланади. Шунда у кейинги сафар ишлатишгача қуриб қолишдан сақланади.

1.2. Ранглар ва уларнинг характерли хусусиятлари

Рангли тус-ранглариининг тўлқин узунлигига караб белгиланади. Рангнинг бу хоссасига кўра биз кўз орқали кизил, сариқ, зангори ва бошқа спектор рангларни кўрамыз, ҳамда идрок қиламыз. Лекин ранг туслари уларга қўйиладиган ранг номларига караганда анча кўпдир. Агар бирор рангга ок ранг кўшилса, мазкур ранг тусининг тўлқинлар узунлиги ўзгармайди. Чунки ок ранг қўшилганда фақатгина ранг ёркинлиги ўзгаради ва у қайтариш коэффициентини билан ифодаланади. Ёркинликни аниқ ўлчаш учун «фотаметр» асбобидан фойдаланилади.

Тасвирий санъат технологияси дарсларида ранглар билан ишлашда кўпчилик ҳолларда ўқувчилар уларнинг ўзбекча номларини яхши билмасликлари кийин аҳволга кўяди. Бу ҳол айниқса, ранг-тасвир ишлашда, ранг ва ранг туслари тўғрисида сўз юритилганда кўзга яққол ташланади.

Маълумки, бўёқларнинг туслари ва уларнинг номлари хилма-хил бўлиб, улар ўзбек тилида атрофлича кўриб чиқилмаган. Шунинг учун ранг тўғрисида гапириладиганда табиатда бор бўлган нарсалар, гуллар, ўсимликлар ва шу кабиларнинг номларидан фойдаланилади. Масалан, бахмал ранг, жийда ранг, бодам ранг, оловранг, ўт ранг, ёки майса ранг ва ҳоказо. аммо бу хилдаги шартли номлари кўпинча рангларнинг тусларини аниқ тасаввур қилиш имконини бермаслиги мумкин. Шунинг учун бўёқларнинг хусу-

сиятлари билан танишинида уларнинг махсус гуруҳларга ажратиб, бир-бирига боғлаб ўрнатилади.

Сариқ ранглар умуман очик ва тиник тилда бўлиб, сариқ пигменти бор бўлган моддалардан олинади. Сариқ рангларнинг энг яхши хусусияти шундаки, уларни хоҳлаган бўёк билан аралаштириш мумкин. Бўёк қавати қогоз сиртига суртилганда текис ётади. Сувда осонлик билан эрийди.

Сариқ ранглар, ўз навбатида, зангори ранг билан араланиб, қўйндаги тусларни ҳосил қилади: сарғич, яшил, тутакни, заннови, зумрад ранглар.

Шуни унутмаслик лозимки, сариқ рангларнинг бир қанча туслари; ним сариқ, оч сариқ, сарғиштаб, тўқ сариқ, ковак ранг, малла, тук малла пистокни ва ҳоказо туслари бўлади. сариқ ранглар бошқа ранглар билан аралаштирилганда улардан ҳосил бўладиган ранг тусларининг ўзгаришига яъни бироз очлашиб, сарғичига мойил бўлишигача эътибор берилиши лозим. Юқорида айтиб ўтилганидек, сариқ рангнинг баъзи тусларини меваларнинг номлари билан аташ мумкин; бодам ранг, пистокни, тут ранг, нашвати ранг, сабзи ранг, ковак ранг ва бошқалар.

Лимон ранг сариқ ранг туслари ичида энг чиройли ва ўткирдир. Уни қайси ранг билан аралаштирманг, таъсири сезилиб туради. Ҳосил бўлган ранг эса ўзининг ёқимлилиги билан бошқа ўзига, ўхшаш ранглардан ажралиб туради. Бу ҳол, айниқса зайнови (сандик ва патнис, баркашлар сиртига ишланган гулларнинг барглари шу ранг тусида бўлади), зумрад ранглар таркибида яққол сезилади. Сариқ рангнинг кизил билан қўшилишидан эса зарғолдак ранг ҳосил бўлади. агар эритмада сариқ рангнинг таъсири кучлироқ бўлса-зарғалдоқ, оч зарғалдоқ, ковоқ ранг ва шу каби туслар, кизил рангнинг таъсири кучлироқ бўлса – тўқ зарғалдоқ, оч кизил ва ҳоказо туслар ҳосил бўлади.

Булардан ташқари, сариқ рангнинг қўйндаги туслари ҳам ишлатилади; стронсион сариқ-равшан, лимон тусидаги сариқ ранг, кронли сариқ-оч сариқ, тиник ва нафис, қадимий сариқ оч ва тўқ ёруғ тусдагиси эса ухра-жигарранг тусдаги сариқ, ёруғ ва равшан тилла ранг, жигарранг кизгиш тусларда бўлади. Сариқ ранг, асосан, ёруғ жойларни, илик тусдаги кўринишларни тасвирлаш жуда қўл келади. Борди-ю, баъзи (натюрморт, манзаралар ишларида) жойнда сариқнинг таъсири кучлироқ бўлса, бутун ранг муҳитини сариқ туснинг кучига бўйсиндиришига тўғри келади. Натюрморт

ёки ишланган объект сарик рангли фонда жойлашган бўлса, унда кен микёсида сарик туснинг таъсири сезилиб туради. Ранг-тасвирда ҳам бу хилдаги таассуротни сездириш учун сарик рангнинг кучсизроқ эритмаси билан бутун юзани (рангли тасвирнинг юзаси кўзда тутилади) коплаб чиқиш тавсия этилади. Натижада, сарикка хос бўлган туслаги кўриниши хосил бўлади.

Кизил ранг бўёқлар ичида ўзининг алоҳида хусусияти билан ажралиб туради. Чунки унинг тури кўп бўлиб, бир-биридан туси жиҳатидан бирозгина фарк қилади.

Кизил ранг бўёқлар асосан қирмизи, алвон ранг, гулгун, бахмал ранг, оч кизил, тўқ кизил, оч пушти, ним пушти, пушти, кизил шол, оч сафсар, ним сафсар, сиёҳ ранг, кизгиштоб, оч бинафша, кўкиш бинафша, кизгиш бинафша, тўқ бинафша ва хоказолардан иборатдир. Кизил рангнинг зангорига яқинроқ туслари ўзида совуқ кўринишни аке эттиради. Сафсар ҳамда бинафша рангларнинг совуқ жумласидандир. Шунинг ҳам айтиб ўтиш лозимки, зангори ранг кизил рангнинг барча туслари билан зангори аралаштирсак сафсар рангнинг барча туслари билан аралашвермайди сафсар рангнинг хунук кўриниши хосил бўлади. Қирмизи ранг эса аксинча зангори билан яхши аралашади ва бинафша ҳамда сафсар рангларнинг ҳар хил тусларини хосил қилади. Сафсар ранг билан жуда яхши аралашади ва ҳечқандай хунук тус хосил қилмайди. Кизил рангнинг киновар равшан кизил бўёқ (симоб сулфид, кизил рангли минерал, симоб рудасидан қилинган кизил бўёқ), краплак-турли тусда кўринувчи тўқ кизил бўёқ, кармин-кушенел деб аталувчи хашоратдан қилинган оч тусли кизил ранг каби туслари мавжуд. Зангори бўёқ совуқ рангларнинг бутун бир гаммасини ташкил қилади. Керакли совуқ ранг хосил қилиш учун зангори ранг шунинг бўёқ билан аралаштирилади ёки қоз (яъни керакли жойга) устидан сурилади. Шунинг эса тутиш лозимки, зангори ранг сарик рангнинг ҳар хил туслари билан ҳаммаша ҳам керакли тусларни хосил қилавермайди.

Зангори рангнинг оч зангори, тўқ зангори, оч хаво ранг, тўқ хаво ранг, феруза ранг, буллур, кўкиш, кўкиш бинафша ва хоказо туслари бўлади. Булардан ташқари, зангори бўёқнинг ултурумарин (тиник рангини эслатувчи тўқ кўк), кобалт (оч хаво рангнинг ҳар хил туслаги кўриниши), мовий ранг (тўқ зангори) турлари ҳам бор. Зангори рангнинг тиник тусларигина сарик ҳамда кизил ранглар билан яхши аралашади ва ҳеч қандай хунук тус хосил қилмайди.

Яшил бўёқлар сарик рангининг бевосита зангори ранг билан аралашувидан ҳосил бўлади. Сарик рангининг таъсири кўпроқ бўлса-сарикка, зангори рангининг таъсири кўпроқ бўлса-зангориға ҳос тус бўлади.

Зумрад ранг равшан, очик шаффоф, краплакдан бошқа барча бўёқлар билан яхши аралашади. Жуда гўзал яшил ранг, эрта баҳор кўкатларнинг рангини эслатувчи тиник бўёқ, хром аксидазайтун дарахти рангидаги эслатувчи тиник бўёқ, хром аксидазайтун дарахти рангидаги тиникмас бўёқ (ёки совук тусдагиси яшил) тутакли – зангориға сарик рангини оз миқдорда қўшинидан ҳосил бўладиган ранг туси. Қора ранг бошқа ранглардан ўзининг рангли қарама-қаршили хусусиятлари билан ажралиб туради. Қора ранг ёрдамида ахроматик бутун бир композицияни топиш мумкин. Унинг ҳар қандай хроматик ранг билан аралашмаси ахроматик рангларнинг ёки керакли рангларнинг хира тусини беради.

Қора рангининг оч қора, кул ранг, ним кулранг, тўқ кўк ранг, қорамтир, кўкниш қорамтир, қорамтир жигарранг ва ҳоказо туслари бўлади. Қора рангини зарғалдоқ, сарик, қизил, зангори, яшил ва бошқа бир қанча ранглар билан аралаштириш мумкин.

Жигарранг бўёқлар қора рангининг қизил, сарик ва зарғалдоқ туслари билан аралашувидан ҳосил бўлади. Масалан, табиий сиена тилласимон сарик рангли бўёқ, оқ рангга яқин тусда. Қуйдирилган сиена эса, қизғиш жигарранг, тўқ жигарранг, баъзан яшил тусда товланади, қуйдирилган умбра тиник, равшан сарик тусдан тўқ сарик тусгача ёки қизғиш тусдаги тўқ жигарранг тусда бўлади. Марс-чиройли жигарранг тусдадир. Вандик жигарранг- тўқ жигарранг, ниҳоятда нафис тусга эга.

Бу рангларни ҳосил қилиш усулини ҳар бир ўқувчига машқ қилдириш лозим. Шунда улар юқорида номлари зикр этилган ранглардан бошқалари ҳам мавжуд эканлигига ишонч ҳосил қиладилар.

Оқ ранг акварел билан ишланганда қўлланилмайди. Лекин бироз бўлсада, унинг хусусиятлари тўғрисида фикр юритамиз. Оқ ранг, асосан, гуаш, темнера билан ишланганда қўлланилади. Шунинг эса тутиш лозимки, оқ рангининг гуаш ёки темперанинг бошқа рангларни билан аралашмаси тиник тус ҳосил қилмайди. Нақшларни (қоғоз) бўяшда оқ рангининг акварель бўёқлари билан аралашувидан ҳосил бўлган туслардан фойдаланилади. Чунки акварель бўёқларининг оқ ранг билан аралашувидан чиройли ранг туслари ҳосил бўлади.

Ахроматик ҳамда хроматик рангларнинг оқ ранг билан ҳар қандай аралашмаси оч тусни ҳосил қилади. Оқ рангнинг бу хусусияти эса нақшларни бўяшда жуда қўл келади. Оқ ранг ёрдамида ҳар бир рангнинг турли хил туслари осонлик билан яхши аралашади. Оқ рангнинг ҳам сут ранг, кўкиш ранг, садаф ранг, қорамтир оқ оқиш ва бошқа туслари мавжуд.

Оқ рангнинг ўзгарувчан тусларининг турланиши кўпинча атрофда турган ёки ўзига яқинлаштирилган буюмларнинг рангларига боғлиқ бўлади. Чунки оқ рангнинг ёнига қандай рангдаги буюм, материал ва ҳоказолар яқинлаштирилса, у дарҳол осонлик билан шу тусни ўзида акс эттиради, яъни учта ранг тусига киради. Агар оқ ранг билан бошқа рангдаги бир қанча буюм қоронғи жойга қўйилса, оқ ранг ўзининг оқлик хусусиятини саклаб қолади. Бунда оқ рангнинг кўриниши атрофдаги буюмларга нисбатан олинади. Бинобарин, ёруғлик нури бошқа рангларга қанчалик таъсир этса, оқ рангга ҳам шунчалик таъсир кўрсатади.

Кейинчалик, асосан, қўшимча ранг қонуниятлари билан танишилади. Бунда хроматик рангларнинг бир-бирига мос тушадиган тусларини аралаштириб топиш назарда тутилади. Шунингдек, чиройли тусдаги ранглардан ташқари хунук тусдаги аралашмаларнинг қандай ранглардан ҳосил бўлишини ҳам билиш лозим. Масалан, сарик ва кизил ранг аралаштирилса, чиройли тусдаги зарғалдоқ ранг ҳосил бўлади. Қизилни яшил билан, зангорини зарғалдоқ билан аралаштирилганда эса, аксинча хунук тус ҳосил бўлади ва ҳоказо.

Шундан сўнг рангларнинг қарама-қаршилик қонуниятлари, ёрқинлиги туслари билан амалда танишиш тавсия этилади. Бунга мисол қилиб, хонада ёки очик ҳавода ишланган натюрмортларнинг ўзаро фарқларини олиш мумкин.

II Боб. РАНГШУНОСЛИКНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Рангшунослик асослари курси бўлажак мутахассисларнинг рангшунослик борасида билим малака ва кўникмаларини янада яхши ривожлантиришга қаратилган. Рангтасвирнинг асосини рангшунослик фани ташкил қилади. Бўлажак рассом ўқитувчиларига рангларнинг табиатида ҳосил бўлиши ва тарқалиши масалларини, уларнинг атроф-муҳит таъсирида ўзгариб кўринишини, бўёқларни тайёрлаш ва улардан фойдаланиш йўлларини ўргатади.

Ўрта Осиёда ранглар ҳақидаги таълимот қадимдан китоб миниатюраси, наққошлик ва деворларга фреска паннолар ишлаш билан боғлиқ ҳолда ривожланиб келган. Чунки мусаввирлик ҳунари ранг танлаш ва уларни тайёрлаш билан талоқ этган. Шунинг учун ҳар бир шогирд, аввало, ранг тайёрлаш сирларини ва шу ишга боғлиқ кимёвий жараёнларни ўрганган.

Рангларнинг табиатда қандай ҳосил бўлиш ва тарқалиш ходисалари қадимдан олимлар ва рассомларнинг диққатини тортган. Уйғониш даври буюк рассомлари ва назариячилари Леон Батиста Альберти, Леонардо да Винчи ва бошқа рангтасвир ҳақидаги асарларида рангларнинг хусусиятлари ҳақида ёзганлар. Атоқли ва машҳур олимлар Ньютус, Ломоносов, Гельмгольцлар рангларнинг моҳиятини илмий асосда текширганлар.

Ньютус рангларни физика фани нуктаи назаридан ўрганган бўлса, немис шоири ва санъатшунос олим И.В.Гётени кўпроқ рангларнинг киши организмга кўрсатадиган таъсири кизиқтирган Гёте «ранглар ҳақида таълимот» номли асарида рангларни илмий (сарғиш - кизил) ранглар кишида қайфи ҳолига тўғрисида уйғотиш ҳақида ёзган.

XIX асрда немис табиатшунос олими Г.Л.Гельмгольц рангшунослик назариясида муҳим янгилик яратган. Кўп йиллик тажрибалари асосида хроматик рангларни учта асосий аломат – ранг туси (номи), рангнинг оч-тўқлиги ва тўйинганлиги асосида туркумлаш кераклигини кўрсатган.

Ранг муаммоларини ўрганишга япон олимлари ҳаминча жиддий қарашган. Ҳозир ҳам дунёда ягона бўлган Токио ранг институтида инсон қалбига таъсир этадиган табиат ҳодисаси бўйича – ранг атрофлича ўрганилади.

Рангларнинг номини ифодаловчи, яъни уларнинг бирини кизил, иккинчисини кўк, учунчисини бинафша ва хоказо деб аталишига асос бўлган белгиси ранг туси дейилади.

Бирор хроматик рангга озрок кул ранг кўшсак, унинг шўхчанлиги пасайиб, нурсизланади. Бу хол рангнинг кам тўйинганлигидан, яъни унинг таркибида соф бўёкнинг камайганлигидан дарак беради. Демак, рангнинг тўйинганлиги деганда, унинг кул рангга нисбатан рангдорлик даражасини, тозалигини тушуниш керак.

Юқорида айтилганлардан маълум бўлдики, хроматик ранглар бир-биридан учта асосий хоссаси-ранг туси (рангнинг ўзи), рангнинг оч-тўқлиги ва тўйинганлиги билан фарқ қилар экан. Спектрни синчиклаб кузатсак, унинг энг чеккасидаги кизил ва бинафша ранглари орасида ўхшашлик аломатларини сезамиз. Иккала ранг бир-бири билан кўшилса, уларнинг оралиғида кирмизи ранглар ҳосил бўлади-ю, бу ҳосил бўлган рангни кизил ранг билан бинафша рангнинг ўртасида жойлаштириб спектр туташтирилса ранглар доираси деб юритилади.

Ранглар доирасида кизил, кизгиш зарғалдоқ, сарик сарғиш яшил, яшил сифат зангори, ҳаво ранг, кўкимтир ҳаво ранг, кўк, кўкимтир бинафша, кирмизи рангларнинг ҳар хил туслари кўринади.

Ранглар доирасида ранг туслари жуда кўп бўлиши мумкин. Лекин кўзларимиз уларнинг 150 тага яқинини ажратишга қодир. Рангларнинг доира бўйлаб жойланиш тартиби муайян сақланади.

Ранг доираси икки тенг бўлакка бўлинса, биринчи ярмида кизил, зарғалдоқ, сарғиш яшил (пистоки) ранглар, иккинчи ярмида эса яшил ҳаво ранг, феруза, зангори, кўк, бинафша ранглар жойлашади. Доиранинг биринчи ярмидагилар илиқ ранглар, иккинчи ярмидагилар эса совук ранглардир. Бундай номланишга сабаб - кизил ранглар оловни, кизиган темирни, чўғни эслатса, ҳаво ранг, зангори, яшил кўклар эса музнинг, сувнинг рангини эслатади. Бу фарқланиш нисбий бўлиб, ҳар қандай илиқ ҳам ўзига нисбатан илиқроқ ранг ёнида совук бўлиб кўриниши ва аксинча, совук ранг ўзидан совуқроқ ранг ёнида илиқроқ туюлиши мумкин.

2.1. Ранг спектори

1676 йили Исаак Ньютус уч қирали призма ёрдамида оқ қуёш нурынни рангли спектрга ейган. Бу спектрда кизил рангдан бошқа барча ранг мавжуд эди. Ньютус ўз тажрибасини қуйидагича ўтказ-

ган; куёш нури тор түйнүкча оркали призмага туширса, призмадаги ок нур алоҳида спектрал ранглар билан боғланади. Узлуксиз рангли тасма кизил рангдан бошланиб ва тўк сарик, сарик, яшил, кўк ранглар оркали сиёҳ ранг билан тугар эди. Агар бу тасвир кейинчалик жамлаштирувчи линза оркали ўтказилса, барча ранглар йиғиндиси яна ок рангини беради. Ранглар яратилишнинг бошқа физик йўллари мавжуд бўлиб масалан бу флуоресценция, поляризация, дифракция ва интерференция процесси билан боғлиқдир.

Агар биз спектрни 2 қисмга бўлсак, масалан кизил, тўк сарик, сарик ранг ва яшил – кўк – сиёҳ рангларга ва бу гуруҳларни ҳар бирини махсус линза билан йиғамиз. Натижада 2 та аралаш ранг оламин, бу ранг аралашмаси ҳам натижада ок ранг беради. Бу икки ранг йиғиндиси, қўшимча ранг дейилади. Агар биз спектрдан 1 та рангини олиб ташласак, масалан яшил рангини ва линза ёрдамида қолган рангларни, яъни кизил, тўк сарик, кўк ва сиёҳ ранг, бунда биз олган ранг аралашмаси кизил ранг бўлади, яъни олиб ташланган яшил рангга нисбатан қўшимча ранг ҳосил бўлади.

Агар биз сарик рангини олиб ташласак, бунда қолган ранглар - кизил ранг, тўк сарик ранг, яшил кўк ва сиёҳ ранглар бизга сиёҳ ранг беради, яъни сарик рангга қўшимча рангдир. Ҳар бир ранг спектрнинг қолган ранг аралашмасига нисбатан қўшимча ранг дейилади. Бу ранг аралашмасида биз унинг таркибидаги қолган рангларни кўра оламин. Бу ҳолатда кўз мусикали қулоқдан фарқлидир, чунки у ҳар қандай аккордан товушни ажрата олади. Турли хил ранглар нур тўлқинлар оркали яратилади. Бу тўлқинлар ўзига хос электромагнит кувватлардан иборат.

Инсон кўзи ёруғликни фақатгина 400 дан – 700 миллимикрон тўлқин узунлиги оркали кўра олади.

1 микрон ёки $1 \text{ м} = 1/1000 \text{ мм} = 1/1000000 \text{ м}$.

1 миллимикрон ёки $1 \text{ мт} = 1/100000 \text{ мм}$.

Тўлқинлар узунлиги алоҳида спектр рангига нисбатан ҳар бир призматик ранг қуйидаги характерга эга.

Тўлқин узунлиги. Тебраниш тезлиги секундига нисбатан.

Ранг

Кизил ранг 800 – 650+400 – 470 млрд.

Тўк сарик (зарғалдоқ) 640-590 470-520 млрд

Сарик 580-550

520-590 млрд. 590-650 млрд. 650 -700 млрд.

700-760 млрд. 760-800 млрд.

Яшил 530-490

Ҳаворанг 480-460

Кўк ранг 450 – 440

Сиёҳ 430-390.

Қизил ва сиёҳ рангларнинг тезлигининг нисбати, худди мусикали октавадагидек тахминан 1:2 га баробар.

Ҳар бир ранг спектр ўзининг тўлқинлик узунлиги билан характерланади. Ёруғлик тўлқинларида ранг мавжуд эмас. Ранг фақатгина инсоннинг кўзи ва оғзи билан бу тўлқинларни қабул қилиниши билан пайдо бўлади. Ҳозиргача инсон шу тўлқинларни қандай қилиб фарқлай олиши тўлиқ маълум эмас. Бу ерда асосий масала предметнинг корпусли (умумий) ёки (яхлит) рангини аниқлашдан иборат.

Агарда биз қизил рангни ўтказадиган филтёр ва яшил рангни ўтказадиган филтёрларни ёйсимон чирок олдига қўйсақ, бунда ноккала филтёр биргалликда қора ранг ёки қоронғуликни беради.

Қизил ранг ўзига оид ранглاردан ташқари, ўша интервалдаги спектр нурларини ўзига сингдиради. Яшил рангдаги филтёр эса, яшил рангдан ташқари ҳамма ранглари ушлаб қолади.

Шундай қилиб бирорта нур ҳам ўтказилмайди. Ва биз қоронғуликни оламан. Физикавий тажрибага кўра, рангларнинг сингдирилиши, айирувчи ранглар дейилади.

Предметларнинг ранглари асосан, тўлқинларни сингдирилиши процессида пайдо бўлади. Қизил идиш ҳамма ёруғлик нурларини ўзига сингдириб ва физик рангни акс этганлиги учун қизил ранг бўлиб кўринади. «Бу идиш қизил» деганимизда, идишнинг сиртидаги молекуляр таркиби ҳамма ёруғлик турларини қизил рангдан ўз ичига сингдиради.

Идишнинг ўзи ҳеч қандай рангга эга эмас, лекин ранг ёруғлик натижасида пайдо бўлади. Агар қизил қозғон яшил нур билан ёритилса, қозғон бизга қора бўлиб кўринади. Чунки яшил рангга қизил рангга жавоб берадиган нур йўқ. Ранг тасвирдаги барча бўёқлар доғли (пигмент)ли ёки ашёвий бўлади. Бу ўзига сингдирувчи бўёқларни аралаштириш жараёнида, айириш қоидага риоя қилиш тавсия этилади.

2.2 Колорит

Тасвирий санъат асарларидаги турли рангларнинг гармонияси, гўзал тус бирикмалари ўртасидаги ўзаро боғлиқлиги, бидний асардаги етакчи ранги колорит деб аталади.

Ранг аралашмалари рангтасвирда муҳим бир вазифани бажаради. Туслари бир-бирига яқин бўлган ранглар ўзаро бирлашадилар.

Ранглар ўзаро туслар орқали аралашганда, улар алоҳида жанр-рангдорлик намоён қилиб, сифат ўзгаришлари кўзга ташланади. Умумий колоритдан ажралиб қолган ранг номувофиқ бегона бўлиб кўринади ва тасвирий санъат асар яхлитлигига путур етказди. Тасвирий санъат асарига барча рангларнинг ўзаро аралаштириш натижасида яратилади. Асарни яхлитлигига зарар етказмаган ҳолда ёрқинлиги ёки оч-тўқлиги бўйича бирорта ранг бўлагини ўзгартириш, уни кичиклаштириш ёки катталаштириш мумкин бўлмайди.

Колорит бизга оламнинг бой, ранг-баранг гўзаллигини очиб беради. У мусаввирларга тасвир кайфиятини ифода қилишда ёрдам беради.

Колорит осойишта, завқлантирувчи, хавотирли, маънос бўлиши мумкин, шунингдек, иллик ва совуқ, ёрқин ва бўғик бўлади. Буюк рассомлар ва устозларнинг ўтмишида рангтасвир асарлари қуйидаги айрим даврларда колорит ривожини кузатиш имконини беради. Колорит тушунчаси XV асрнинг охирларида шаклланиб, боровқо даврида раванак топди. Ундан дастлабки ўзгаришлар аср охирларида намоён бўла бошлади. Бу даврнинг рассомлар бўёқларни алоҳида-алоҳида қўшмасдан рангларни силлиқ едирма қилиб, ярим сойларга уланган. Констембелга, айниқса, импрессиончиларга келиб бу ҳол янада кескинлашади. Ажойиб рус санъатшунос олими Б.Винпернинг илмий асарлари айнан рангтасвир колорит тарихига бағишланган.

XV асрда Италия, Франция, Немис мусаввирлари тасвирларида бўёқлар бир-бирига нисбатан мустақил равишда мавжуд бўлган. Бернард Дюрернинг «Освалд Крел портрети» ушбу асарни кузатар экансиз асарнинг фонни кизил ранги ёруғда ҳам, сойда ҳам оч ёки тўқ кизиллигича қолишига эътибор беринг. Мусаввир гўё нарса ва буюмларни тўлантираётгандек тасвирлайди. қахрамонлар

коматлари атроф фазога кириб кетмаган. балки ноаник жигарранг, кизил фонда гавдалантирилган.

Ранг ва шакл бир бутунликка қуйилиб туради, бўёкнинг ёруғлик билан фазо бўшлигида бир-бирдан ажратиб бўлмай қолади. Беллиндан титсен ва тинтуреттугача бўлган давр – бу асл колоритнинг тусларга айланиш давридир.

XVI асрда тасвирий санъат асарларида ранг умуман ҳаётни билдирган бўлса, уларнинг камрови тобора оша борди. Янги акс туслари пайдо бўла бошлади; Куруваджуда-ёркин-кизил, илиқ-яшил, жигарранг-сарик, оч ҳаворанг, кўк, велоскесда - кора атрофида кузатилмас едирмалар, кулранг, оқ пушти ранглар ва ҳақозо.

Рембранд ўз палитрасини тўк туслар билан чегаралайди, бироқ унда ранг янгича жонлантириш ва сирли хусусиятларга эга бўлади.

Уйғониш даври рангтасвирлари. масалан. Титсиан рангдан асл ҳаётнинг бир кўриниши сифатида фойдаланади. Борокко даврида ранг кўп жиҳатлари билан рангтасвир фантазиясида эстетик вазифаларни бажарувчи бир элементи сифатида иштирок этади.

Ўтмишдаги устоз рассомлар ўзларининг асарларини ифодалашда кўркам, ранг-баранг уйғунликлар, туслар аралашмалари, мураккаб техник услубларини асос қилиб олганлар. Улар кучли ранг ва тус контрастларни ишлатганлар.

Шунинг учун улар истаган ранг тусларига эришиш учун оқиниб ишлаш (лессировка) усулидан фойдаланганлар.

XVIII асрга ранг билан боғлиқ эстетик ўйинлар янада антиқа ва мураккаб тус ола бошлади. Мусаввирлар инсон сиймоси, сочлари ва кийимлари учун ягона рангнинг нозик тусларини татбиқ этдилар. оқ, оч сарик, оч жигарранглар биринчи планга чиқди.

Турли гоаялар кураши, ранг ва шакл ўртасидаги қарама-қаршиликлар XIX асрга мансубдир. Бу даврда ранг оптик тадқиқотларнинг асосий манбаи бўлиб қолди. XIX аср рангтасвирчилари айниқса имперессион гуруҳлар эркин рангдан ёркинини ажратиб, офтоб нурлари таралишини ифода этишини ўзлаштирдилар. Улар рангнинг оптик бирикмалари тассуротлардан фойдаланган ҳолда ранг контрастига кўпроқ эътибор қилганлар ва тоза бўёкларни ишлата бошладилар.

Матисс, Гоген, Ван Гогларга аниқ контур ва жарангдор катта суркамалар мансуб бўлади.

Матисс асл бўёқлар салтанатида ўз палитрасига – ранглар мажмуасига эга бўлди. У расмдан қирқиб олинган бўлақларни ҳеч қандай ёрдамчи тасвирларсиз, маълум текисликларга рангтасвирларнинг суртма усулида жойлаштиришни кашф этди. Матиссининг қогоз ёпиштималари ранг бўйича бир бутун бўлиб, уларни (гобелен) гилам тасвирга, матога ранг босим ва китоб безакларига айлантириш жуда осон.

Гоген асарларида ранг тасвирий вазифаларни бажармайди, балки безак, рамзий йўналишида бўлиб, кизил ранг қум, пуштиранг ўт ва қўқ ранг дарахтларни кўриш мумкин.

Ван Гог асарларида гўзал контраст ранг мажмуалари иштирок этган. Бирок бу ерда бўёқлар безак эмас, балки психологик омиллар ва кайфиятларга айланади.

Колоритни сезиб, идрок қилиш – жуда муҳим қобилиятдир. И.Репин, В.Суриков, К.Коровин, М.Врубел, Ф.Малиавин, У.Тансиқбайев, Ш.Абдурашидов ва шу қабила колоритли расомлар жумласидандир.

Репин асарлари илк ранглар-тиллаланг, сариқ, кизиллар билан тасвирланган рангтасвир колоритнинг эркин ифодаси бўлиб хизмат қилади.

В. Суриков хуш кўрган колорит-хаворанг, қўқ совуқ ранглардан ташкил топган эди. Унинг кўпчилик асарлари қумушранг колоритда тасвирланган.

М.Врубел эса кулранг-хаворанг ёритган, Ф.Малиавиннинг кўпчилик асарлари оловранг кизил колорит билан ажралиб туради.

Кўпинча колорит миллийлик, табиийлик инсонийлик хусусиятлари ва уй рўзгор буюмларини акс эттиришда асосий восита бўлиб хизмат қилади.

Бу хусусида «Миллий колорит» тушунчаси тўғрисида сўз юритилади. Ч.Ахмаров, Р.Кент, М.Сарян асарлари бунга мисол бўла олади. Ҳар бир мусаввирнинг ўзига мансуб колорити мавжуд бўлиб, бунга унинг ишлаган тасвирий санъат асарлари-умумий палитраси гувоҳ бўла олади.

Рангтасвир санъати – ранг ва ёруқликлар уйғунлиги санъатидир. Санъат асарлари устида ишлар эканмиз рангларнинг бир-бирларига таъсирларини назарда тутмоқ ва ранглар уйғунлиги асосида тасвирламоқ зарур.

Шуниси муҳимки, тасвирда тўғри топилган ранглар уйғунлиги, гўзалликни англай олиш билан бирга, нафис санъат асар гўзаллигини билиш равнақиға ҳам замин яратади.

Рассомлар амалий – безак санъати ишларида ва ранг уйғунликлари устида бош котирадилар, шу билан бирға улар нарса ва буюмлар асл рангларини рамзий йўналишларға карата оладилар. нақшда колорит уйғунлиғиға барча элементлар, ранг контрастлар ва тус жиёлари ёрдамида эришилади.

Амалий-безак ишларини бажаришда танланган ранг, унинг тасвирий бўлаклари, ритмик жойлашувлари, нимаға мўлжалланганлиги ва нимадан ясалиши доимо назарда тутилади.

Дизайн йўналишида ранг ва шакли боғланишлари, бу нарсанинғ қандай мақсадға мўлжалланганлиги, ёркинлиги, жозибadorлиги қатға аҳамият қасб этади.

2.3 Рангларнинг қарама - қаршилиги контрасти

Табиатда муҳим шароитдан келиб чиқиб буюмлар ёки нарсалар ранги доимо ўзгариб туради. Бунда ёруғликнинг аҳамияти қаттадир. Масалан биз бир натюрмортни кузатар эканмиз, бир буюмнинг таниб бўлмас даражада ўзгариб кетганини кўрамиз. Агар буюмға тушаётган ёруғлик совуқ ранг бўлса, соялар илик ранг бўлиб ва аксинча тушаётган ёруғлик илик ранг бўлса, соялар совуқ ранг бўлиб кўринади.

Ёруғлик ва рангларнинг қарама - қаршилиги буюмнинг буқилган жойларида, яъни шаклнинг бурилишларида шунингдек, қарама - қарши фон билан туташув чегараларида аниқ ва равшан идрок этилади.

Рассомлар тасвирий санъат асарларини қизишда буюмларнинг турли тусларини ифодалашда ёруғлик рангларнинг қарама – қаршилиғидан фойдаланадилар. Оч рангдаги нарсаларни тўқ ранглилари ёниға қуйилиб, ранглар қарама - қаршилиги ранглар қучайтирилади ва улар шу усулда шакл ифодасини ёритишға эришадилар.

Оқ ва қора фонларда жойлашган бир хилдаги қулранг тўғри тўрт бурчакларни бир-бириға таққослаб кўринг. Улар бир неча хилда кўринади.

Қулранг қора фонда аслиға кўра очроқ. оқ фонда эса тўқроқ бўлиб кўринади. Бу ранглар қарама - қаршилиги ҳодисалари ёруғлик ёки ёркинлик ранглар қарама - қаршилиги деб аталади.

Биз буюмлар рангини атроф-мухит фонига нисбатан идрок этамиз. Масалан оқ дастурхон устига олов ранг апелсинлар кўйилса, дастурхон хаворанг. яшил олма куйилганда эса пушти рангларнинг ҳосил бўлганлигини гувоҳи бўламиз. Бунга сабаб, нарсалар рангига нисбатан фон ранги кўшимча ранг тусларини ўзгартиради.

Кул ранг фон кизил буюм ёнида совуқ, кўк ва яшил буюм ёнида эса илқ бўлиб кўринади.

Бир хил учта тўртбурчак берилган ҳар – хил рангларни мисол қилиб олсак, улар кўк фонд оловранг тусда, сариқ фонда – бинафша. яшил фонда пуштиранг тусларга киради, яъни бу квадратлар фон рангига нисбатан кўшимча рангларни ўзлаштиради. Буюм ранги оч фонда тўкрок, тўк фонда очрок бўлиб кўринади.

Ранглар қарама - қаршилиги ҳодисаси - ҳар қандай ранг атрофидаги бошқа ранглар таъсирини натижасида асл рангига нисбатан ўзгаришини кўрсатади.

Кўшимча ранглар бир-бирлари ёки ёрқинроқ ва тўкрок бўлиб кўринади. Бу жараён асосий ранглар орасида ҳам мавжуд. Масалан, кизил памидор, оч кўк ранглар ёнида янада кизилроқ. баклажон сариқ шолгом ёнида янада бинафшароқ кўринади.

Кўк ва кизил ранг қарама-қарши ранглар тимсолидир. Кўнчилик Европа рангтаъсирчилари Титенан, Рубенс, Ивановлар яратган асарлар колорити драматик қарама-қаршилиги кучайтириб туради.

Умуман олганда ранг қарама-қаршилиги - деб таъкидлайди атоқли рус рассоми ва олими Н.Волков – асарда рангларни бир-бирига қарши кўйиш рассомларнинг асосий услубидир.

Атрофимизда бир рангнинг иккинчисига таъсири биз кўрган мисолларда бир мунча мураккаб бўлиб ёрқинлиги ва ранг қарама-қаршилиги катта аҳамият касб этади. Расм чизаётган кишига рангларнинг амалдаги уйғунликларини аниқроқ кўриб хис қилишга ёрдам беради. Улар олган билимларидан амалий ишларида фойдаланадилар. Ёрқин ранглар қарама - қаршилигидан фойдаланиш тасвирий асарлар жозибадорлигини янада оширади.

Айниқса қарама-қарши ранглар амалий санъат безак ишларини безатишда тус ранглар қарама - қаршилиги муҳим аҳамиятга эгадир.

Рангларнинг қарама-қаршилиги ҳақида сўз юритганимизда, бир икки рангни таққослаш билан уларнинг бир-бирига ўхшамаслигининг гувоҳи бўламиз. Агарда ўша ўхшамаслик ўзининг охириги

нуктасига стганда, биз геометриал ва полияр карама-қаршилиги хакида сўз юритамиз. Полияр карама-қаршилиқ деганда, биз рангларнинг катта ва кичиклиги, оқ ва қора, совук ҳамда илик рангларнинг тусини кўрамиз. Бизнинг сезиш органларимиз фақат солиштириш орқали ишлайди. Агарда чизик катта бўлса ёнида турган чизик бизнинг кўзимизша ўзин бўлиб кўринади.

Шу тарика рангларнинг кўпайиши ёки пасайиши бошка карама-қарши ранглар орқали таъсир этади. Рангларнинг таъсир этиш характерларини ўрганиб биз карама-қарши рангларнинг етти хилини аниқладик. Улар ўзларининг негизи асосида шундай фарқи борки уларнинг хар бирини алохида ўрганиш зарурдир. Карама-қарши рангларнинг хар бири ўзининг характери ва бадиний моҳияти, кўриш ва конструктив таъсир, бир-бирига ўхшамаслиги ва яқкалиги билан фарқланади.

Гёта, Битсальд, Шеврёль, Хёльцель карама-қарши рангларнинг маъносини ва моҳияти хакида айтиб ўтганлар.

Шеврёль ўзининг улкан ишини холость ичида карама-қарши рангларнинг симультантига бағишлаган. Шунин таъкидлаб ўтиш лозимки карама-қарши рангларни ўрганишда, хозирги кунга қадар амалий машқларни бажариш яъни кўрғазмали куруллар билан ишлаш усуллари ўрганилмаган. Ушбу ўқув қўлланмада карама-қарши рангларни ўрганиш бизнинг ишимизнинг моҳияти бўлиб хисобланади. Қарама-қарши рангларнинг етти хили қуйидагича ифодаланади.

1. Ранглар карама - қаршилигининг таккосланиши.
2. Ранглар карама - қаршилигининг оч ва тўқлиги.
3. Ранглар карама - қаршилигининг иссиқ ва совуқлиги.
4. Ранглар карама - қаршилигининг карама-қаршилиги.
5. Ранглар карама - қаршилигининг симультанти.
6. Ранглар карама - қаршилигининг тўйинганлиги.
7. Ранглар карама - қаршилигининг ёйилиши ва тарқалиши.

2.4. Ранг гаммаси

Маълумки тасвирий санъатнинг барча турларида ранг муҳим рол ўйнайди. Ранг гаммаси деганда тасвирларни ишлаш жараёнида қўлланадиган тус ва рангларнинг ўзаро мувофиқ келишини тушунамиз. Бу ҳолатни қуйидаги жонли мисол билан изоҳласак ўринлидир, масалан, мусика санъатидаги овозлар маълум ноталар ёрда-

мида белгиланади ва фойдаланилади. Улар ўз ҳолича алоҳида-алоҳида, бир-бири билан уйғунлаштирилмай чалинса маъносиз. узук-юлук овозлардан иборат бўлиб қолади. Агар маълум баландликда ва тартибда уйғунлаштирилиб чалинса ёқимли бўлиб эшитилади. Маъноли тасаввурлар, завқ бериш қудратига эга бўлади. Уларнинг сифати овозлар ўртасидаги вақт масофаси, овозлар йўгон-ингичкалигига ҳам боғлиқ. Рангтасвирларни ишлаш жараёни ҳам худди келтирган мисолимиз кабиدير, яъни ҳар бир ранг ва туснинг ўз эркинлиги ва тўқ-очлиги мавжуд. Уларни нечоғлик бир-бирига мосини топиб, ўзаро мувофиқ тарзда қўлласак шунчалик тасвир сифатида аксини беради. маъно ташвиш қувватига эга бўлади. Агар бўёқларни тасвир объектига зид ҳолда бирини жуда ёрқин, бошқасини нурсиз қилиб ўзаро боғлиқлигига мосламай ишлатсак, рангтасвир маъносиз ва таъсирсиз чиқиб қолади. Ранглар-нинг ёрқинлик кучи ва тўқ-очлигини худди табиатдагидек қилиб олиш ва тасвирларни ишлашда қўллаш жуда қийин. Шу сабабдан ҳам улар очроқ ёки тўқроқ гаммаларда тасвир объектларига мос тарзда, маълум нисбатларда қилиб олинади. Мўйжадаги олинган гаммага мослаб тасвирнинг энг тўқ ва энг оч қисмлари даражаси ҳам белгилаб олинади. Шунда ишланган тасвирлар яхлитлик, кизиқарлилик касб этади. Тасвирланган бадий асар таъсирчан чиқади.

Ҳар бир нарса ва ҳодиса тасвир этилар экан, уни худди аслидагидек қилиб акс эттириш мумкин эмас. Буни кўпчилик санъат назарийётчилари ва рассомлар, амалиётчилар донмо таъкидлаб келдилар. Зеро, табиатни тасвирлаш ундан олинган тасаввурнинг қай даражадалигига боғлиқ. Мухими табиат кўринишини реалист тасаввурини образли тарзда ифода этса, ишонарли бўлса, шунинг ўзи кифоя.

Рассомларимиз ичида ҳам рангга жуда эътиборли муносабатда бўладиган, унинг гўзал уйғунлигини ифодалаб бера оладиганлари кўп. Бундай уста, маҳорат эгаларига мўйкалам сохибларидан М.Набиев, Р.Аҳмедов, Р.Чориев, В.Бурмакин, Б.Бобаев, Ж.Умарбеков, А.Мирзаев, Ғ.Абдурахмонов, Я.Л.Салпинкиди, А.Икромжонов, М.Тошмуродов, А.Нуриддинов, Н.Орипова, О.Қозоқов ва бошқаларнинг номларини мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Уларнинг кўплаб ажойиб асарлари фикримизни тасдиқлаб турибди.

Маълумки, тасвир ишлашни ранг воситасида ишлаш жараёнида атроф-муҳит ҳолати муҳим аҳамиятга эга. Чунки чизилаётган объектга ёруғлик манбан, атрофидаги бошқа буюмларнинг таъси-

ри қузатилади. Улар ўз ранги, туси билан ўзаро мувофиқ ёки номувофиқ бўлиши мумкин. Рассом ана шундай ўзгаришларни чуқур аниглаб, таҳлил қилиб, сўнг ифода этиши керак. Акс холда тасвир жонсиз, таъсирсиз чиқиб қолади. Ўқувчи ўрганаётганлар учун бундай ҳолатларни ҳисобга олиб тасвирлашда натюрмортлар жуда қўл келади. Чунки унда буюмлардаги соя-ёруглар, шуълалар, ранг тусларининг ўйини ифодавийлиги яққол кўриниб туради. Улар тасвир шаклини, ёркинлигини, яхлитлигини кўрсатишда хизмат қилади. Натюрмортни қандай хонада қўйилганлиги ҳам унинг ёруғ ёки қоронғулиги, нур деразадан қай ҳолатда ва бурчак остида тушаётгани ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Шуъла («блик») ва рангли шуъла («рефлекс») натюрмортдаги деярли барча предметларда акс этиб туради. Айниқса, ялтирок сиртли нарсалар сатҳида бу яхши сезилиб туради. Чунки улар ёругликни ютмайди, балки ёғдуланиб қайтаради. Нурни ўзида сингдириб юборадиган сиртли нарсаларда акс шуълаларни баъзан сезиб олиш кийинрок бўлади. Аммо уларни талаба илғаб олишни ва тасвирлашни донмо машқ қилиши керак. Бунинг учун ҳар бир ўрганувчи, ёш рассом ўз билимини ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатларини китоб, қўлланмалардан ўқиб рангтасвир намуналарини музей ва кўргазма залларида кўриб тажриба тўплаши керак.

2.5. Ранг туси

Рангларнинг ўзига хос ўчта хусусияти мавжуд: ранг туслари, оч-тўқлини ва ёркинлиги.

Бизга таниш бўлган ранг туслари нарсалар ранги орқали шаклланади. Рангларнинг кўпчилигининг номлари тўғридан-тўғри ўша нарсаларнинг ўзига хос ранглардан келиб чиққан: оловранг, қулранг, тилларанг, бинафша ранг кабилардир.

Ранг тусларининг номлари (сарик, кизил, кўк ва хакозо)лар спектрдаги ранглар орқали аниқлаш кийин эмас. Шуларни биз билишимиз фойдалики, ёруг қунда машқ қилган кўз рангининг 180 та тусини, тўқлигининг 10 та пагонасини фарқлай олади. Онгли ҳар бир инсон ранг тусларининг тахминан 360 га яқинини фарқлай олади, шуниси бизга маълумки ўзбек тилида ранг тусларининг 120 га яқин номи маълум. Рус тилида эса 130 та аниқ ранг туси номлари мавжуд. Рангларнинг учинчи хусусий ранг-ёркинлигидир.

Ранг ёркинлиги ҳам хроматик рангларнинг асосий хоссаларидан бири бўлиб, тушаётган ёруклик нурини ўзида кўп ёки кам акс эттиришдир. агар ёруклик нурлари кўп акс этса, биз рангни оч тусда кизил – пушти ранг, кўк-хаворанг, яшил-нимяшил ранг тусларини идрок қиламиз. Рангларнинг бу хоссаси барча тусдаги ранглар учун – хроматик ранглар учун ҳам ахроматик ранглар учун ҳам умумий ҳисобланади. Шунинг учун рангларни ёркинлиги жиҳатидан бир-бирларининг ёркинлигига мос тунадиган (хроматик ранг карама-қаршилиги) хроматик тусни танлаб олиш осон бўлади.

Ахроматик ранглар яъни оқ, кулранг ва қора ранглар факат ранг ёркинлиги билан тасвирланади. Ранг ёркинлиги бўйича фарқлар баъзи рангларнинг очроқ, баъзиларининг эса тўқроқлигидадир.

Ҳар қандай хроматик рангни ёркинлик бўйича ахроматик рангга таккослаб кўриш мумкин.

Агарда биз ранглар доирасини кузатсак кизил билан кулрангни, пушти ранг билан қорани бир-бирига таккослаш мумкин.

Ахроматик ва хроматик ранглар ёркинликларга тенг қилиб олинган.

2.6. Рангларнинг тўйинганлиги

Рангларнинг тўйинганлиги ҳам иккала ранг гуруҳига ҳос сифат бўлиб, у ахроматик рангларда кўпроқ кулранглар шкаласига, хроматик рангларда эса кўпинча спектр рангларига солиштириш йўли билан аниқланади.

Ранг тусларининг тўйинганлиги турлича бўлади. масалан, бирорта сариқ рангни ёркинлиги бўйича унга тенг келадиган оч кул ранг билан аралаштирилса, унда ранг тусининг тўйинганлиги бирмунча пасаяди, оқинроқ ёки кам тўйинган бўлиб қолади. Агар биз кизил ранг кучини давом эттирсак, ундан ҳам наст ранг тусининг ҳосил бўлишини кўрамиз. Аралашмада кул рангнинг таъсири кучли бўлганлиги учун сариқ тус салгина сезилиши ёки умуман сезилмаслиги мумкин. Ранглар холкасида бир-бирига рў-паро турган ранг доғлари карама-қарши ёки тўлдирувчи ранглар деб аталади. Улар ҳам ўз навбатида, бир-бирига оҳангдош бўлади ва бир-бирларини тўлдирати.

Тўлдирувчи ранглар қатор қўйилганда муваффиқланув қонунига биноан янада очқроқ ёки ёруғроқ бўлиб кўринади. Айтайлик

кизил ранг яшил ранг билан ёнма-ён қуйилса бошқа каторда турган ранг тусларига нисбатан янада очқрок ва кизилрок кўринади.

Ўқувчиларга рангларнинг туслари ва тўлдирувчи ранглар тўғрисида гапирилганда уларнинг қандай йўллар билан ҳосил қилинганлигини тушунтириб ўтиш кифоя. Буларни ўқувчилар ўқитувчи билан биргаликда палитрада амалда тажриба қилиб кўрадилар. Агарда иккита тўлдирувчи ранг бир хил миқдорда аралаштирилса, қул рангга ўхшаб қолади. Натижада, бирорта рангнинг ёруғлик кучини камайтириш учун устидан тўлдирувчи рангнинг суюқ эритмаси билан бўялади ёки атрофидаги ранг ўзгартирилади.

Масалан, кизил рангни озрок кучсизлантириш учун уни яшил рангнинг суюқ эритмаси билан қоплаш керак. Гоҳида ёнига бирорта кизгини тусдаги бўёқ сурилади.

Табиатдаги мавжуд рангларни яна, ўз навбатида, илиқ ва совуқ рангларга ажратиш мумкин. Рангларнинг бу хусусиятлари ҳам уларнинг асосий хоссаларидан биридир.

Илиқ рангларга қуёшни, алангани, кизиган темирнинг тафтини эслатувчи сариқ, зарғалдоқ, кизил, сарғиш, яшил каби ранглар киради. Илиқ рангларнинг асосий хоссаларидан бири шуки, улар кўзга тез ташланади, ҳамда сезги органларига кучли таъсир этади. Барча илиқ ёки очқ рангларни шартли равишда буюртган ёки ранглар деб аташ мумкин. Расмда олдинги планни тасвирлашда кўпинча илиқ ранглардан фойдаланилади. Айрим ҳолларда илиқ рангларни ёқимли деб аташ мумкин. Совуқ ранглар эса аксинча ёқимсиз ранглар деб юритилади. Совуқ рангларга муз, сув, осмон рангларини эслатувчи кўкиш яшил, кўкиш қизил ва шу каби ранглар киради. Совуқ ранглар кўпинча оғирликни, ҳажмдорликни, узок масофавийликни ифодалайди, ҳамда шартли равишда бўртган ранглар деб аталади. Илиқ ва совуқ ранглар декоратив безанишларида кенг қўлланилади, ҳамда рангли тасвир ишлашда жуда қўл келади.

2.7. Ранглар психологияси

Рангларнинг ҳаётда инсонларга психологик таъсири каттадир, оддий мисол, кўча ҳаракати қонунияти, машиналар, йўловчилар кўчада юрганга албатта чорраҳаларга ўрнатилган светафорга риоя қиладилар. Қизил чирок ёнса юриш кишилар учун хавfli, сарғи чирок ёнса ўтиш учун тайёр бўлиб тур, агарда кўк чирок

ёнса ўтиш мумкин деганидир. Мана кўрдингизми бу ранглар киши психологиясига тез ва катта таъсир қилади ва бунга донм риюя қилишга ўргатади.

Агарда тарих воқеаларга назар ташласак, жуда кўн ҳаётини яхшиликлар бўлиб, оилада тўйлар, туғилган болаларнинг бешик тўйи, никоҳ тўйлари ва катта байрамлар бўлиб ўтади. Шундай мавзуларда ишланган расомларнинг рангтаъсир асарларига назар ташласак, унда сувратнинг умумий ранг тузилишида ёрқин, шўхчан, рангдаги бўёқлар ишлатганини кўрамиз. Оч хаворанг, оч сариқ, тўқ сариқ, зарғалдоқ, оч кизил, пушти, оч барнкарам ва шунга ўхшаш рангларга кўзимиз тушади.

Буларнинг ҳаммаси яхшилик, хурсандчилик, қувноқ, жўнқин ҳаётни кўрсатувчи воқеалардир.

Ўзбекистон Республикаси Бадний Академиясининг академиги Ўрол Тансиқбоевнинг асарларидан; «Жонажон ўлкам», «Қайроқ сув омбори», «Менинг қўшигим» каби асарлари бизга маълум.

«Менинг қўшигим» манзар асари шундай ишланганки, бир қарашда кишини ўзига мафтун қилади, шундай жойларга бориб дам олишни ҳавас қилдиради. Манзаранинг олдинги планида очилиб турган ёрқин сариқ рангли тоғ гули, орқа томонда тоғ манзараси, яраклаб кўриниб турган кишлоқни кўрамиз. Мовий манзара томошабинларни ўз бағрига қорлаётгандай деб ҳис қиласиз.

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими Ҳикмат Рахмоновнинг «Ёзги севиш» асарида, ҳақиқатга, ҳам болалар иссиқ ёзда, қуёш нуринда, ёз неъматларини севиб, маза қилиб гарвуз тановвул қилмоқдалар, болалар ахил, хушчакчак, раи-баранг кийимларда, улар томошабинни қувонтиради, суръатнинг умумий рангги хушчанг, ёрқин бўёқларда ишланган, жозибали бўлиб, болалик даврини қуйлайди.

Н.Г.Қорахоннинг «Олтин куз» асарлари ҳам томошабинларга эстетик таъсири каттадир.

Ҳаётимиз тарихида ва айрим ҳозирги вақтларда, оилада, айрим ташкилотларда зиддиятлар, тарихда дахшатли сиёсий воқеалар, урушлар бўлганини биламиз.

К.Брюлловнинг «Помпейнинг сўнги кўни», бизнинг 1-аср бошларида Италиянинг Помпей шаҳри атрофида Визовий ёнар тоғи очилиб кечаси шаҳарни юқори даражадаги қизиқ ётган суюклик – лава шаҳар устига босиб келади ва бутун иморат дарахт ва бошқа нарсаларни вайрон қилади, одамлар ваҳимага тушиб, бу

дахшатдан қутилиш учун кўча бошлайдилар. Рассом бу мавзунини ҳар томонлама ўрганиб, ўз асарини яратади. Биз бу суръатни томоша қиларканмиз, албатта биринчи галда рангларга, қора будутсимон тўтинга, оловга, кишилар ҳаракатига кўзимиз тушади, фожеа, қайғу ва азобни сезамиз.

Демак, қора, қизил, заргалдоқ ранглар қайғунини фожеани эслатувчи ранглардир, бундай ранглар кишиларга психологик таъсир этади.

2.8. Ранглар иқлими

Уйимиз деворини бўяш учун ранг танлашда, парда учун қайси рангдаги матусин олиш хусусида маслаҳатлашиб ўтирмаймиз, чунки ўзимизни бу соҳада билимдон деб ҳисоблаймиз. Бу соҳада бирор умумий тавсия бўлиши мумкин эмасдек туюлади. Аммо шундай тавсиялар борки, улар рангнинг инсон организмга таъсири муаммосини ўрганиб тузилган.

«Ранг ва инсон» муаммосини турли мутахассис олимлар ўрганишяпти. Улар орасида психологлар, физиологлар, химиклар, физиклар, инженерлар, дизайнерлар бор. Чунончи темир йўл гигиенасини ялғиз текшириш институтининг медицина фанлар доктори, профессор Е.Б.Рибкин бошчилик қилаётган лабораториясида инсоннинг қуриш нерв аппарати ва марказий нерв тоналарига рангларнинг физиологик таъсири билан боғлиқ муаммолар ўрганилган.

Ранглар инсон организмга, кенг нерв тоналарига кучли таъсир кўрсатади.

Ишлаб чиқариш биноларини бўяш бўйича таниқли мутахассис, Франциядаги техника эстетикасини институтининг асосчиси Жак Вьено бундай ёзган: «Ранг ҳар нарсага қодир: у хотиржамлик ва ҳаяжонни келтириб чиқара олади. У гармонияни вужудга келтириш ва ларзага солиши мумкин; ундан мўжизалар кутса бўлади, аммо фалокатга ҳам олиб келиши мумкин».

Асрлар давомида тўпланган тажрибалар ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Қизил ранг ҳаяжонга солишни, кўк ранг хотиржам қилишни, қора ранг қайғули туйғулар уйғотишни қадим замонлардаёқ билганлар. Сарик ранг эса қайғунини яхшилади.

Рангларни қадим замонлардаёқ илиқ ва совуқ рангларга ажратганлар. Ўрта аср табиблари баъзи рангларнинг сеҳри кучига ишониб кўпгина кишиларни ранг билан даволамоқчи бўлганлар.

Даволанишнинг бундай усулари ҳозир ҳам қисман сақланиб қолган. Масалан баъзи француз табиблари рухий касалларни дe-ворлари махсус рангларга бўялган хоналарга жойлаштириб даво-лайдилар.

Буюк рус психиатори ва неврологи В.М.Бехтеров лабора-ториясида рангли ёруғликнинг психик жараёнларининг ўтиши тез-лигига таъсир қилиши аниқланган: узун тўлқинли ёруғлик психик жараёни тезлаши, ўртача тўлқинлиги реакция тезлигини пасай-тириши, қисқа тўлқинли ёруғлик кишини эзиши. Мовий ранг киши асабини хотиржам қилган. Рухан эзилган кишиларга эса оч анг фойдали таъсир қилган.

Олимларнинг тажрибалари анимия – кам қонлик касаллигига учраган болаларни даволашда қизил ранг фойдали эканлигини кўрсатди. Бундай болаларда қизил ранг таъсирида қон таначалари кўпайган, кайфияти яхшиланиб, семира бошлаганлар.

Кўк ранг қон босимини камайтириб, қон томчиларида қон-нинг нормал юришини таъминлайди. Буни рус олими профессор С.В.Краков аниқлади, унинг шогирдлари эса ранг билан даволаш усулини ишлаб чиққанлар.

Глоукома касаллигига чалинган кишилар учун ҳозир кўк шишали кўзойнак ишлаб чиқарилади.

Буларнинг ҳаммаси ва бошқа фактлар турли ранг киши ор-ганизмига нерв системасига ва аввало кўзга турлича таъсир қи-лишдан далолат беради.

Кўзимиз жуда мураккаб ва энг такомиллашган оптик асбоб, асосий сезги органларидан биридир.

Одамлар ҳаёт тажрибасининг 80-90%ни қуз орқали ўрганши-ни психологлар аниқлаганлар. Кўзнинг сезгирлиги ҳам хайрон қо-ларлидир. Агар ҳаво мусаффо бўлганда эди, инсон 2000 километр узокликда ёнаётган шамни кўриши мумкин бўларди. Кўз бир дақиқанинг мингдан уч қисми давомида ялтираган ёруғликни сеза олади, қуёшнинг спекторида кўз бир-биридан фарқ қиладиган 25 минг рангни ажрата олади. Кўзнинг адаптация ҳусусияти, яъни камаяди ҳолос, буни кўзнинг рангни сезишидан чарчани дейилади.

Қандай ранг кўзни чарчатади? Маълум бўлишича сариқ, кўк, оқ рангларга қуз тез ўрганиб, унча чарчамас экан. Қизил ва мовий ранг қузни тез чарчатар экан. Бир неча маротаба ўтказилган тажри-балар ҳам шуни тасдиқалайди, мактабларда оддий арифметика мисоллари ечилди. Лекин бу мисоллар фақат оқ қозға эмас, оч

кизил, оч кўк қоғозларга ёзилди. Кўк қоғоздаги мисоллар, оч қоғоздагига нисбатан 21,3% кўп тўғри хал килинган, кизил қоғоздаги тўғри хал килинган мисоллар эса 19% кам бўлган.

Олимлар томонидан кўп йиллик тажрибада тўпланган маълумотлар асосида профессор Е.Б.рабкин турли рангларнинг кўзга таъсири графигини тузиб чиқди.

Рангни ажрата олиш ҳар бир киши учун энг қимматли хусусиятдир. Бу хусусиятни сақлаш ва ундан тўлароқ фойдаланиш масалалари билан медицинанинг рангни кўриш гигиенаси деган тармоғи шугулланади.

Баъзи ранглар кўзни қувонтиради, бошқалари чарчатади. Ўринсиз рангли бўёқ меҳнат унумдорлигини пасайтиришигагина эмас, жароҳатланишига ҳам олиб келиши мумкин.

Кизил ва тўк сарик ранг - узун тўлқинли, оч сарик ва кўк ранг – ўрта тўлқинли: мовий зангори, бинафша ранглар қисқа тўлқинли ҳисобланади.

2.9. Ранглар ва меҳнат шароити

Буюмларнинг ранги унга тушадиган ёруғликнинг спекрал таркибига боғлиқ. Буни театр сахналарида яққол кўрамиз.

Чикаго ресторанларидан бирида ёритиш усулини бирдан ўзгартиришди. Одатдаги лампа ўрнига кизил ва кўк лампа қўйишди. Шундан сўнг овқатлар ранги ҳам ўзгарди, гўшт қул ранг, салат кизғиш – хаворанг, сут – кизил кўрина бошлади. Одамларнинг овқатга бўлган муносабати ўзгарди.

Бу шароитнинг энг муҳим компонентларидан бири –рангдир. Шунинг учун ҳам профессор Рабкин лабораториясида яшаш ва ишлаш жойларини бўяш учун энг қулай ранглар аниқланган. Улар оч сарик, оч кўк, кўкиш мовий ва тўк сарик ранглардир.

Лекин бу рангларни ҳам билиб ишлатиш керак, масалан, пол, девор, эшик, дераза ромлари бир хил рангга бўялса, қандай хунук манзара ҳосил бўлишини тасаввур қилиш мумкин,

Чунончи, бир заводи рассом сарик деворга хаворанг плакат илиб қўйишни тавсия қилади. Бу эса ҳам эстетик ҳам физиологик жиҳатдан фойдали бўлиб чиқди.

Ишлаб чиқарилган стандартлар лойиҳаларда деворлар, пол, шифтларни оптимал рангларга бўяш, кичик буюмларни кўзга ташланадиган рангларга бўяш тавсия этилади.

Масалан, мис металллар ясайдиган ускуналарни сарик, кўнгир, кизғиш рангларга бўяш тавсия этилмайди, чунки бундай рангда ишланадиган мисс деталлар яққол кўзга ташланиб турмайди. ишчи кийнаиб қолади. Бундай ускуна яшил, қулранг, мовий рангларга бўяш маъкулроқдир. Лекин меъёрини билиш керак. Чет эллик бир корчалон одамлар кўпроқ овқат есин, даромад кўпайсин деб, кафе-сини кизил рангга бўяди. Аммо хаяжони ошган хўррандалар кўпроқ жанжал қиладиган бўлиб қолишди ва кафега зарар келтирди.

Ранглар шундай танланиши керакки, улар кишининг иш қобилиятига, кайфиятига таъсир қилсин.

Илмий текшириш институтларида ҳозир олимлар томонидан ишланиб чиқаётган ранг стандартлари системаси ҳалқ хўжалигининг ҳар бир тармогида қулай ранглар иқлимни яратиш имконини беради, бинобарин иш фаолиятини яхшилайти, меҳнат унумдорлигини оширади, маҳсулот сифатини яхшилайти: демак мамлакатимизда техника тараққиётини тезлатишга ёрдам беради.

Республикамиз шаҳарларидаги ўзбек хонадонларида. кўча эшик, деразалари, ховлидаги эшик, деразалар, уй ичкарисидаги девор, шиплар деярли кўпчилик мовий рангларга бўялган деган савол туғилади. Менимча бунинг асосий сабаби, Ўзбекистус Республикаси географик жиҳатдан иссиқ, сув кам, шунинг учун мовий ранглар кишининг руҳиятига психологик таъсир қилиб, ҳароратни камроқ ҳис қилишга ёрдам беради.

III Боб. РАНГ ТУРЛАРИ

Табиатдаги мавжуд ҳар бир предметнинг ранги унинг физик хоссаишга яъни ёруглик нурларини қайтариш, сингдириш ва ўтказиш қобилиятига боғлиқ бўлади. Натигада, ёругликнинг юза тушаётган нурлари қайтган, синган ва юзадан ўтган нурларга бўлинади.

Нарсалар ёки предметнинг кўзга рангли бўлиб кўринишида уларнинг таркибидаги юнқа катламдан ўтганда жилоланади ва ундан орқага қайтади. Ёруглик нурларни деярли тўла қайтарувчи ёки ўзига сингдирувчи жисмларни тиниқ бўлмаган жисмлар тарзида гидрок қиламиз. Ёругликнинг кўп қисмини ўтказувчи жисмлар тиниқ жисмлар жумласига киради. Юлдузлар ўзига тушаётган сарғиш ва шунга яқинроқ тусларни қайтарганда оқ рангда кўринади ва спектрдаги бошқа нурларни ютади. Шаффоф юзалар эса рангли нурларни ўтказиб юборади: Масалан: яшил рангли ойна яшил ва унга яқин бўлган тусларни қайтариб, бошқа нурларни ютади. Табиатдаги мавжуд ранглари икки қисмга; ахроматик ва хроматик рангларга ажратиш мумкин.

Ахроматик ранглари: қора, оқ, қуланг (энг тўқдан энг оч ранггача ташкил этади).

Булар ҳолис ранглари деб юритилади. Фақатгина ҳеч қанақа бирикмасиз тоза оқ, қуланг ва қора ранглари ахроматик рангларига киради.

Хроматик ранглари; қизил, сарик, пушти, яшил, хаворанглари, қуёш спектрининг барча ранглари ҳам уларнинг бир-бири билан аралашувидан ҳосил бўлган барча ранглари хроматик ранглари жумласидандир. Шунингдек, оқ ранг билан қўшилишдан ҳосил бўлган ранг туслари ҳам хроматик ранглари сирасига киради.

Ҳар бир хроматик ранг учта хоссага: ранг тусига, ранг ёркинлигига, ранг тўйинганлигига эга бўлади. Ҳар бир хроматик ранг ана шу учта хоссага кўра бир-биридан фарқланади.

Спектр рангларига қизил, оловранг, сарик, хаворанг, кўк ва бинафша ранглари спектрни ташкил этади. Спектр ранглари ҳар доим доира ичида жойлашга бўлади: қизил, қизғиш-оловранг. Оловранг, сарғиш оловранг, сарик, сарғиш – яшил.

Яшил, кўкимтир – яшил кўк, кўкимтир бинафша, бинафша, қизил бинафша.

Ранг спектрининг энг четиде жойлашган қизил ва бинафша ранглари - ўртасидаги ранглари, яъни яшил ва яшилга нисбатан бир-

бирига кўпроқ ўхшайди. Бу спектр рангларини айлана бўлиб жойлаштириш имконини беради.

Бу доира ичидаги рангларга қаранг, қандай гўзал! Бу ранглар доирасидан дарсларда фойдаланиш жуда қулай, бунга биз ҳали қайта-қайта иқрор бўламиз. Доира ичидаги барча рангларни диққат билан кузатиб номларини эслаб қолишга ҳаракат қилинг.

Қизил ва оловранг ўртасида қизғиш – оловранг сариқ ва оловранг орасида сарғиш – оловранг ва шу тарзда ҳар бир жуфт ранглар оралиғи давом этишини тушуниб оламиз.

Ранглар доираси одатда иккига бўлинади: иссиқ ва совуқ рангларга.

Иссиқ ранглар. Қизил, сариқ, оловранг ва таркибида шу ранглардан оз бўлсада аралашган барча ранглар. Иссиқ ранглар қуёш ранги, олов ва табиатда ҳақиқатдан ҳам иссиқ берувчи манбаларни эслатади.

Совуқ ранглар: кўк, хаворанг, яшил, кўк бинафша, кўк яшил ва буларнинг бирикмасидан келиб чиққан барча ранглар. Совуқ ранглар бизнинг тасаввуримизда ҳақиқатдан ҳам совуқлик келтирувчи нарсалар – муз, қор, сув, ой ёруғи ва шу қабила тарзида намоён бўлади.

Ҳар қандай мусаввир ўзининг ижоди давомида у ёки бу ранглар гаммасини афзал кўргани ҳам бўлади. Масалан, испан рассоми П.Пикассо бир вақтлар совуқ ранглар билан ишлаган бўлса, яна бир даврда илиқ рангларда расомлар ижод қилишган.

Илиқ рангларда ижод қилган расомлардан Титсенан, Рембранд, Рубенс, В.Тропининлардир.

Совуқ рангларда ижод қилганлардан Е.Греко, В.Барисов -- Мусатовлар шулар жумласидандир.

3.1 Асосий ва қўшимча ранглар

Бизга ушбулар маълумки, рангларни бир-бирига аралаштириш йўли билан чиқариб бўлмайдиган ранглар асосий ранглар дейилади. Асосий ранглар қизил, сариқ ва кўк ранглардир.

Бу ранглар табиатда, қундалик ҳаётимизда ҳар доим учрайдиган ранглар жумласига киради.

Асосий рангларни бир-бирига аралаштириб чиқарилган рангларни қўшимча ранглар дейилади. Бу рангларни мисолимизда кўриш мумкинки, улар учбурчак шакл ичида жойлашган.

Булар: олов ранг, яшил ва бинафша ранглардир.

Сариқ ранг ўртасидан бошлаб, ранглар доирасига диаметр ўтказамиз ва унинг бир уч бинафша ранг ўртасидан ўтганини кўриши

мумкин. Ранглар доираси ичида жойлашган олов ранг қаршида кўк ранг жойлашган. Шу тарзда шартли равишда қўшимча ранглар деб аталадиган жуфт рангларни аниқлаш кийин эмас. Қизил учун яшил қўшимча ранг ёки бунинг акси бўлади. Қўшимча ранглар уйғунлиги рангларнинг алоҳида ёркинлигини акс эттиради. Бирок ҳар қандай қизил ранг исталган яшил билан яхши уйғунлашади. Қизил, яшил, кўк, сарик, биннафша ва бошқа рангларнинг кўпдан-кўп ранг туслари бўлиши мумкин. Бизнинг мисолимизда агар қизил ранг кўк ранга яқинроқ бўлса, бундай қизилнинг қўшимча ранги сарғиш – яшил бўлади.

Биз доира ичида ўн икки рангдан иборат бўлган ранглар доираси билан танишдик. Аммо бу ранглар йнгирма тўрт хил рангдан иборат ҳам бўлиши мумкин. Бу каби ранглар доираси қўшимча ранглар ва жуфт ранглар тусини аниқроқ ўрганишга имкон беради.

Ранглар доирасида ранглар номлари.

1. Сарик ранг
2. Лимон ранг
3. Малла ранг
4. Зарғалдоқ ранг
5. Қизғиш малла ранг
6. Қизғиш жигар ранг
7. Қизғиш темир ранг
8. Ёркин қизил ранг
9. Оч пушти ранг
10. Олов ранг
11. Қизил, қирмизи ранг
12. Биннафша рангли қирмизи ранг
13. Ялтироқ тусли биннафша ранг
14. Ҳаво ранг
15. Зангори ранг
16. Тўқ зангори ранг
17. Нислоби ранг (ФЦ)
18. Барги қарам
19. Ёркин тўқ барик ранг
20. Ўт рангли барик ранг
21. Мош ранг
22. Жигар ранг
23. Тилла ранг
24. Қора ранг

Бу рангларнинг номини биз ёздан билганимиз зарур.

Ранглар билан амалий машқ бажариш жараёнида бир-бирига қўшиш натижасида бошқа қўшимча ранглар ҳосил бўлади. Биз бу ранглар ёрдамида берилган вазифани яъни жозибадор асарларни яратишимиз мумкин.

3.2. Ахроматик ва хроматик ранглар

Тасвирий санъат технологияси дарсларида рангларнинг кунун-қондаларини, усул ва технологиясини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга вазифалардандир десак хато бўлмайди. Шундай зарур шартлар қаторига ахроматик ва хроматик ранглар ҳақидаги билимлар ҳам кириши табиийдир.

Табиатдаги барча рангларни шартли равишда иккига: ахроматик ва хроматик рангларга бўлиш мумкин. Оқдан тўқ қорагача бўлган ранглар ахроматик рангларга (оқ, қулранг, қорамтир, қора, тўқ қора) қолганлари эса хроматик (қизил, сарик, кўк ва хоказо) рангларга киради.

Хроматик ранглар ўз навбатида, шартли равишда яна иккига, иссиқ ва совуқ рангларга бўлинади. Иссиқ рангларга олов, қуёш, қизилган нарсаларнинг рангини эслатувчи қизил, сарик зарғалдоқ ранглар киради. Муз, ҳаво, сувларнинг рангини эслатувчи кўк, мовий, бинафша ранглар совуқ рангларга киради. Яшил ва бинафша ранглар гоҳ иссиқ, гоҳ совуқ рангларга Кириши мумкин. Чунки яшил ранг сарик ва кўк рангларнинг аралашмасидандир. Бинафша ранг эса қизил ва кўк рангларнинг аралашмасидан ҳосил бўлади. Кўриниб турибдики, бу ранглар иссиқ ва совуқ рангларнинг аралашмасидан ҳосил бўлган. Аралаштиришда иссиқ ранг миқдори совуқ ранг миқдорига нисбатан кўпроқ бўлса, ҳосил бўлган ранг иссиқ ранг қаторига, совуқ ранг миқдори кўпроқ бўлса, совуқ ранглар қаторига ўтиши мумкин. Худди шундай бинафша рангда қизилранг кўпроқ бўлса иссиқ. Кўк ранг кўпроқ бўлса совуқ ранглар қаторига киради. Демак, ўқув машғулотида рангтасвири ишлашда қуйилмадаги нарса ва буюмларнинг ёруғ-соя нисбатлари, шунингдек, ранг нисбатларини ҳам очиб аниқ кўрсатиш муҳим аҳамиятга эга.

Рангларнинг табиилигини тасвирда тўғри бажариш анча қийин иш ҳисобланади. Бунга жиддий меҳнат, нозик дид ва зўр мушоҳада орқали эришиш мумкин. Айниқса, натюрмотдаги нарсаларнинг оч-тўқлик даражаларини фарқлашга, ундаги тус бирлиги-

ни тушинишга ўрганиш учун натюрмортни битта рангда тасвирлаш катта аҳамиятга эга. Бу усулда расм ишлаш кейинчалик мураккаб натюрмортларнинг рангли тасвирини бажаришга ўтишни анча осонлаштиради. Бир рангда ёзиш усули «гризайль» деб аталади.

Гризайль усулида расм ишлаш турли ранглар воситасида иш усулига ўтиш учун тайёргарлик босқинчи бўлиб, унда мўйкаламни ишлатиш йўллари ва акварель бўёқларининг хусусиятларини ўрганиш учун имконият яратади. Бу техника билан бир нечта натюрмортларни тасвирлаб ўргангандан сўнг, барча ранг хиллари билан ҳам натюрморт ишлаш анча осон бўлади.

Натюрмортлар кўпинча хоналарга қўйиб ишланади. Аммо баъзан уни табиат қўйнида ташкил қилиб тасвирлашга ҳам тўғри келади. Шундай пайтда натюрмортни ишлашдан аввал унинг ранг хусусиятларини таҳлил қилиб, тушуниб олиш муҳимдир. Чунки, хона ичига қўйилган натюрмортга деразадан тушаётган нур нарсаларнинг ёруғ қисмида совуқ рангларни беради. Буюмлардан тушаётган соялар эса аксинча, илиқ, иссиқ бўлиб кўринади. Очик ҳаводаги, ташқаридаги чизилаётган нарсалар бунинг аксидир, уларнинг сояси совуқ, ёруғ қисми эса илиқ бўлиб кўриниши мумкин. Ана шундай ҳолатларни диққат билан кузатиб, сўнг эътибор билан тасвирлаш иш сифатининг яхши бўлишига ўз таъсирини кўрсатади.

Маълумки рангларни кўриш ва идрок этиш қобилияти аста-секин машқлар орқали шаклланади. Бунда акварель бўёқлар номларини аниқ билиб олиш ва уларни ўз ўрнига жўяли қўллаш муҳимдир.

Акварель бўёқлари 24-16 хил рангли тўпламлар холида бўлади. Уларни ишга тайёрлаш вақтида ҳар бирининг устига ёзиб қўйилган ёзувини аста кўчириб олиб, бўёқ солинган пластмасса идишчанинг тагига ёпиштириб қўйиш ва номларини эслаб қолиш керак. Улар қуйидагича тартибда бўлиши мумкин. Яъни: лимон ранг кадмий, оч охра, табиий сiena, олтинсимон сарик, қадимий, кизил охра, куйдирилган сiena, оч кизил, гулдор, кизил краплак, кармин (эркин кизил), бинафша краплак, ультрамарин, кўк кобальт, ҳаво ранг, зумрад яшил, яшил перманент, сабза (яшил), табиий умбра (тўқ жигар ранг), жигар ранг марс (оч), куйдирилган умбра (жигар ранг), сепия (чиройли иўк жигар ранг), қора.

Табиатдаги нарсаларнинг аниқ рангини белгилаб кўрсатилган тайёр бўёқлар мавжуд эмас. Аммо етук рассом рангларнинг ўзаро таъсири ва кўриниш ҳолатларини идрок этиб, уларнинг

хусусиятларини ҳисобга олиган ҳолда ҳар қандай нарсани ҳам аке эттира олади. Тасвирда шундай жозиба ва ҳаётний ҳақиқатга эришиш учун рассомга ранглар нисбатини билиш, ранглар орасида қандайдир битта рангнинг турли хил товланишини ҳисобга олиб ишлата олишга ёрдам берган. Масалан, олов ранг кизилни кучлироқ «ял-ял» ёнадиган қилиб тасвирлаш учун шу ранг атрофидаги нарсаларнинг соясини кўкимтир, ҳаво ранг, яшил, зангори тусларда берилади. Тасвир билан чизилаётган нарса, ҳолат ўртасида тўла ўхшашлик бўлиши учун уларнинг ранг нисбатларида ҳам ўхшашлик бўлиши шарт. Бунга эришиш учун рангшунослик фанининг асосларини чуқур ўрганиш ва амалий иш жараёнида бу масалаларга қайта-қайта мурожаат қилиш керак. Ҳар хил бўёқлар билан (акварель, гуашь, мойбўёқ) натюрмортларни тасвирлаш учун юқорида кайд этилган тажрибаларни ўтказиб кўриш, бўёқларнинг технологияси хусусиятларини яхши билиш, уларни ишлатиш усулларини ўзлаштириш учун кўплаб машқлар бажариш тавсия этилади.

Тасвирий санъатда акварель бўёқлар билан ишлаш салмоқли ўринни эгаллайди. Бунга сабаб мактабда расм ишлашни ўрганишда акварелнинг етакчи роль ўйнашдир. Шунинг учун уни ўқитаётган ўқитувчининг ўзи ҳам шу соҳани пухта эгаллаган бўлиши зарур.

Биз ахроматик ва хроматик рангларни фарқлай олмас эканмиз бирон-бир амалий машқ ёки асар яратишимиз мумкин эмас. Шунингдек, Ахроматик ва хроматик ранглар жумласига эътиборни қаратинг

3.3. Ёруғликнинг рангларга таъсири

Тасвирий санъатда амалий машқ бажариш жараёнида рангнинг аҳамияти бениҳоя каттадир. Ранг тасвир мазмуни ва гоёсининг тўла очилишига, унинг эмоционал таъсирини кучайтиришга, шунингдек композициядаги мувозанатни сақлашга хизмат қилади.

Рангнинг асосий хусусиятлари унинг ёрқинлиги (оч-тўқлиги), туси ва тўйинганлиги билан белгиланади. Рангтасвирда ранг билан ишлаш мураккаб вазифалардан бири ҳисобланади. Фақатгина ўқув машқи жараёнини тўғри ташкил этиш, кўرғазмали қурооллар ва методик ишлардан самарали ҳамда ўринли фойдаланиш натижасидагина рангшунослик бўйича зарур билим, малака ва қўникмаларни ўзлаштиришга эришиш мумкин.

Маълумки, предметларнинг шакли ва материали натурадаги ёруғ - соя ва ранг туслари орқали идрок этилади. Ҳар қандай предмет турли хил эгриликлар ёки текисликлар – юзалар билан чегараланган бўлиб, турли хилдаги ёруғлик шароитида бўладилар, яъни ёруғлик нурлари предметларга турлича тушиб, уларнинг юзаларини турлича ёруғлантирадилар. Баъзи юзалар кўпроқ, бошқалари камроқ ёруғлик оладилар. Предметлар юзасининг ёруғланиш даражаси, аввало, ёруғлик манбаигача бўлган масофага боғлиқ бўлади. Ёруғлик манбаи юзадан қанчалик узоқликда бўлса, предмет шунча кучсиз ёруғланади ва аксинча, ёруғлик манбаи предметга қанча яқинда жойлашса, у шунчалик кучли ёруғланади. Шунингдек, предмет юзасининг ёруғлик даражаси предметдан кузатувчигача бўлган масофага ҳам боғлиқ бўлади, яъни нарсалар туси киши кўзига яқинлашган сари очроқ, узоқлашган сари эса тўқроқ кўринади.

Юзларнинг ёруғланиш даражаси шу юзага тушаётган ёруғлик нурларининг тушиш бурчагига ҳам боғлиқ бўлади. Энг кучли ёруғликни ёркғлик манбаига тик қараган юза олади. Тушаётган ёруғлик нурларининг бурчаги қанчалик катта бўлса нарсалар юзасига тушаётган нурлар шунча кам бўлади.

Ҳар қандай предметнинг ҳажми, шакли, материали ва уларнинг фазода жойлашувини биз фақат ёруғ соя жиҳатдангина эмас, ранг жиҳатдан ҳам идрок этамиз. Ҳажми ва материални идрок этиш предметлар юзасида жойлашган ёруғ-соя ва рангларга боғлиқ бўлади. Биринчи ва иккинчи планда предметларнинг ранглари бир-биридан ўз тўйинганликлари, ёруғланганликлари билан кескин фарқ қиладилар. Шунинг учун ҳам биз нарсалар шаклининг табиий эмас, преспектив кўринишини тасвирлаганимиздек, предметлар рангларини ҳам табиий эмас, преспективада кўринаётгандек шартли тасвирлашимиз керак бўлади.

Кузатувчига нисбатан турли хил узоқликда жойлашган ва бир хил яшил рангга эга бўлган дарахтлар турли тусда, ўрмон эса узоқдан деярли кул ранг кўринади. Чунки кузатувчидан объектгача бўлган масофадаги ҳаво қатлами маълум зичликка эга бўлиб, ранг нурларини маълум миқдорда ушлаб қолади. Натижада предметларнинг кўринаётган ранглари ўз тўйинганлигини йўқотади. Бундай ҳолни Ў.Тансиқбоевнинг «Тоғ йўли» номли асарида кўриш мумкин.

Кузатувчи билан объект ўртасидаги масофанинг узоқ – яқинлиги натижасида фақат рангларнинг тусларигина эмас, балки уларнинг туслари ҳам ўзгаради. Узоқда жойлашган нарсалар кўпроқ

хаво ранг кўринадилар. Чунки ҳаводаги зангори ва хаво ранг нурлар фазога тарқалиб, унга хаво ранг тус беради. Атмосферадаги намлик ва чанг заррачаларининг сони ва ўлчовига қараб ёруғликнинг рангларга таъсири тарқалиш даражаси, характери ўзгаради.

Агар хаво намлик билан тўйинган бўлса, йирик заррачалар ёруғликни кўп таркатади ва у кўпроқ оқиш кўринади. Аксинча, хаво қанчалик тоза ва қанчалик заррачалар майда бўлса, зангори хаво ранг нурлар шунчалик кўп тарқалади, атмосферада зангори ранглар шунчалик кўк бўлади. Ниҳоятда тиник осмонда намлик ва чанг заррачалари жуда майда бўлганидан, атмосферада хаво ранг эмас, бинафша рангли нур кўпроқ тарқалади.

Ёруғлик рангини қиш пайтида кузатиш мумкин. Қишнинг қуёшли ёрқин кунда қор пушти ранг тусда кўринса, соя жойида у хаво ранг ёки зангори тусда бўлади.

Предметнинг ранги ёруғликнинг ранги таъсирида ўзгаради. Бундай ходисани рефлекс деб юритилади. Предметлар рангини биз теварак-атрофдаги нарсаларнинг рангларига нисбатан идрок эта-миз. Агар предмет турган жойидаги фон ўзгартирилса, ўша предметнинг ранги ҳам ўзгаргандек туюлади: сарик предмет зангори фонда сарик ёки қизил фондагига қараганда янада сарғиш туюлади, яшил рангдаги предмет қизил фонда сарик ёки зангори фондигига қараганда ёрқин ва янади яшил туюлади, илик рангдаги предмет ёнида турган совук рангли предмет янада совукроқ тусга эга бўлади, қизил рангдаги предмет ёнидаги кул ранг фонда совукроқ туюлади, зангори ранг яшил ранг билан ёнма-ён турса илик туюлади. Агарда предмет ранги совук бўлса, унинг сояси илик туюлади ва аксинча бўлиши мумкин.

Манзарадаги биронта дарахтни тасвирлашда уни фақат биргина яшил бўёқ билан бўяш нотўғридир. Дарахт ранги ёруғликнинг таъсирида, ён атрофдаги нарсаларнинг таъсирида ўзгаради. Шунинг учун ҳам уни ўзига ўхшатиш учун турли ранглардан фойдаланиш керак бўлади. Шундагина у ҳажмли ва тўлақонли чиқади. Агар дарахтни фақат ёруғлик даражаси билан фарқ қилувчи локал ранг билан бўялса, ноаниқ сунъий, жонсиз тасвир ҳосил бўлади. Ҳақиқий санъат асарларини синчиклаб кузатар эканмиз, уларда тасвирланган нарсалар ва одамларнинг ранглари бир-бирлари билан ўзаро боғлиқ эканлигини сезамиз. Шунинг учун ҳам сурат ишонарли кўринади.

3.4. Ранг (ҳаво) перспективаси

Улуғ рассом Леонардо да Винчи перспективани уч бўлакка бўлган эди.

1. Чизиқли перспектива.
2. Рельеф перспективаси
3. Ранг ва ҳаво перспективаси.

Чизиқли перспективада нарсалар киши кўзидан узоқлаша ва яқинлаша боргани сари уларнинг ўлчовларида, ҳаво, рангларида ўзгаришлар юз беради.

Рельеф перспективаси деганда эса нарса шаклларидаги аниқлик ва уларнинг фазода узоқлашуви натижасида ёруғлик ва соя ўртасидаги нисбий ўзгариш тушунилади.

Ранг ва ҳаво перспективасининг моҳияти, рангтасвир ишлашда расмнинг таъсирчан ва ифодали чиқишида аҳамияти каттадир.

Перспектива қисқариш деган маънони англатади. Бунда кузатувчига нисбатан узоқлашиб бораётган томонлар олдинда турган томонга нисбатан биров кичрайган ҳолда кўринади. Масалан, темир йўллар, симёғочлар мисолида буни кўриш мумкин. Бундан ташқари, ҳаво перспективаси, ранг перспективаси ҳам мавжуд. Ранг ва ҳаво перспективаси ҳам ана шу талабларни амалга оширишда қўл келадиган муҳим усуллардан биридир.

Рангтасвир ишлашда амал қилиниши лозим бўлган қоидалардан бири бу «ҳаво перспективаси»дир. Ҳаво – инсоннинг яшаши учун зарур бўлган газсимон модда бўлсада, рангтасвир ишлаш жараёнига ўзининг сезиларли таъсирини кўрсатади. Ҳаво таркибида чанг, ҳар хил буглар, заррачалар бўлганлиги сабабли, узоқда жойлашган нарсаларни идрок этишда ҳаво қатлами жиддий тўскинлик қилади. Масалан, кузатувчига нисбатан нарсаларнинг узоқлашиб боришини кўрамиз. Чунки, яқиндаги нарсалар рангига ҳаво қатлами кам таъсир этганлиги сабабли уларнинг ранглари тиниқроқ, узоқ масофадаги нарсаларнинг ранглари эса хирароқ, ҳаво ранг аралаш кўринишда бўлади. Бунда кузатувчига нисбатан узоқлашиб бораётган объект тобора оч ҳаво ранг кўринишга эга бўлган ҳаво қатлами билан юпқа тарзда ўралиб бораверади. Шунингдек, йил фаслларида кўра ҳаво қатламининг қалинлиги, ёруғ-сояларининг кўринишлари ҳам турлича бўлади. Одатда предметларнинг ранглари яқиндан кузатилганга нисбатан бир оз узоқроқдан тиниқроқ кўринади. Лекин, предмет кузатувчига нисбатан узоқ-

лашиб бориши билан, уларнинг ранги ҳам кескин ўзгаради ва ҳақиқий рангларини ажратиш қийинлашади.

Рангтасвир ишлаш жараёнида ҳисобга олиниши керак бўлган муҳим шартлардан бири шуки, оч ранг тусига эга бўлган предметларнинг ранглари натура узоклашган сари тўклашиб боради. Тўк рангдаги натураларнинг ранглари эса аксинча очлашиб боради. Ҳаво қанчалик тоза бўлса унинг қатлами ҳам шунчалик тиник бўлади, ҳамда кўкиш ҳаво ранг, бинафша ранг нурлари кўп бўлади. Ҳаво қатламидаги бу ажойиб ҳодисани биз кўпроқ тоғлик жойларда кузатишимиз мумкин. Рангтасвир ишлаётган ўқувчи маконнинг чуқурлигини (яъни масофани) олд, ўрта ва орқа планларни ифодалашда айрим камчиликларга йўл қўйиши мумкин. Чунки, текислик, яқин-узокда жойлашган предметларнинг ранглари ҳам бир-бирларига ўта яқин бўлиб кўринганлиги сабабли, уларни ифодалашда катта маҳорат талаб қилинади.

Рангтасвир ишлашда амал қилиниши лозим бўлган шартлардан яна бири бу «Ранг перспективаси»дир. Чунки, ҳаво перспективасининг таъсири табиат қўйнида кўпроқ бўлса, ранг перспективасининг таъсири табиат ва хона ичкарисида доимий равишда учрайди. Масалан оддий бир натюрмортни оладиган бўлсак ёруғлик қанчалик яқин жойлашган бўлсалар, уларнинг ранглари шунчалик ёрқич, равшан бўлиб кўринади. Ёруғликдан узоклашган сари эса уларнинг ёритганлик даражаси кучсизланиб ранглар аралашиб боради. Шунга кўра предмет рангларининг тўйинганлиги ва равшанлик даражалари, ёруғ - соя қонуниятлари ҳам кескин ўзгаради. Бу борадаги тажрибаларни бойитиш ва малакаларни ривожлантириш мақсадида хонадаги табиий ёруғликни тушириш орқали предметларнинг ҳақиқий рангдаги рўй бераётган ўзгаришларни амалий равишда кузатиб кўриш тавсия этилади. Айниқса, хонага табиий ёруғлик кам тушаётган бўлса, предметларнинг ранги ўта даражада тўк, кул ранг ёки ноаниқ ранг тусларида кўринади.

Рассомлар ранг перспективасининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда маконни шартли равишда ифодалайдилар. Бунга мисол қилиб рассомлардан У.Тансиқбоев, Р.Ахмедов Ю.Елизаров, Н.Кашина, Н.Корахон, М.Набиев, Б.Жалолов, Б.Абдурахмонов, Я.П.Салпинкиди ва шу қабилар томонидан ишланган манзара, натюрморт, портрет асарларини кўрсатиш мумкин. Бу тасвирий санъат асарларида биз ранг ва ҳаво перспективасига амал қилинганлигини гувоҳи бўламиз. Айниқса, З.Иноғомов томонидан иш-

ланган «Ферма» номли тасвирий санъат асариди биз ранг ва ҳаво перспективасининг ўзига хос таъсирини яққолроқ ҳис этишимиз мумкин. Рассом олдини планда узоқдаги одамлар далада ўтлаб юрган сигирлар, қатор дарахтлар ҳамда ферманинг кўриниши тасвирланган. Асарда илиқ ранг тусларининг ниҳоятда кўп ва маҳорат билан кўлланилганлиги воқеа қай вақтда рўй бераётганлигини бир қарашнинг ўзида осонлик билан билиб олишимизга ёрдам беради. Натюрморт, портрет ва мавзули қуйилмаларнинг рангтасвирини ишлашда одатда ранг перспективасига асосий эътиборни қаратиш керак бўлади. Чунки бу ишлар кўпинча хонада бажарилганлиги учун ҳаво перспективасининг таъсири унчалик сезилмайди. Ўз-ўзидан ранг перспективаси қонуниятларига амал қилишга эҳтиёж туғилади. Бунда натура сифатида қўйилган предметларга назар ташлайдиган бўлсак, олдинги қаторда жойлашган натураларнинг ранглари, ёруғ-соялари аниқ, предметларнинг қисмлари эса яққол кўзга ташланади. Орқарокда жойлашган натураларнинг ташқи қиёфалари эса анчагина ноаниқлашиб, қирралари, ранглари хиралашади. Натюрмортнинг рангтасвирини ишлашда ранг перспективасининг ана шу хусусиятларини ҳисобга олиш керак бўлади. Мазкур ўзгаришлар ҳисобга олинган ҳолда қоғозга, матога ишланган рангтасвирларда натура ҳажмдор, ранг туслари, ёруғ соя муносабатлари, муҳит, натураларининг жойлашган маконлари ҳақиқий кўринишда ифодаланган бўлади. Бунда натюрмортда иштирок этаётган предметларни чизиқли перспектива қоидаларига кўра жойлаштирилганлиги ҳам катта аҳамиятга эгадир. Рангтасвир машгулотларида натюрморт ишлашда олдинги, ўрта ва орқа планда жойлашган натураларни ранг перспективаси ёрдамида ифодалашда чизиқли перспектива, уфқ чизиғи, натураларнинг ёритилганлик даражаси, ёруғ - соя ва ранг тусларининг муносабатларини ҳисобга олган ҳолда рангтасвир ишлашга ўқувчиларни ўргатиб бориш лозимдирлар. Ранг ва ҳаво перспективасини ўқувчиларга тушунтиришда таниқли рассом Н.Карахон томонидан ишланган «Кўз» манзараси ва Ю.Елизаров томонидан ишланган «Натюрморт» рангтасвирларини ўзаро таққослаб кўрсатиш тавсия этилади. Бунда ўқувчилар ранг ва ҳаво перспективасини яққол кўрадилар Шу ўринда ўқувчиларнинг эътиборини манзара ва натюрмортдаги олд, ўрта ва орқа планларда тасвирланган объектларнинг ранг тусларига қаратиш керак бўлади. Ўқувчилар ана шу кетма-кетликда жойлашган ўзига хос тафовутларни илғаб олишлари лозим. Ўқувчиларга ранг

ва ҳаво перспективасининг рўй берадиган ўзгаришлари тушунтиришда ҳам махсус кўргазмали қуролдан фойдаланиш тавсия этилади.

3.5. Ранг ва рангларнинг таъсири

Рангли пигментларни ва материалларни белгилашда ранг тушунчаси қўлланилади, физикавий ва химиявий анализга берилган ҳолда. аммо рангларнинг қарама-қаршилиги ва таққосланиши ёрдамида кўзлар ва онг рангларни фарқлай олади. Хроматик рангларнинг аҳамиятини ва бойлигини, фақат ахроматик ранглар - қора, оқ, кул ранглар ёрдамида фарқлаш мумкин. Рангнинг қабул қилиниши, унинг физика-химийёвий борлиқдаги (реал) қарама-қаршилиги психо-физиологик борлиқ (реаллик) дейилади.

Рангларнинг психофизиологик борлигини (реаллигини) шеен рангларни таъсирланиши дейилган. Агар гармоник ярим ранг пайдо бўлса, ранг ва рангли таъсирчанликка мос келади. Бошқа ҳолларда ранг ўзгариб, бошқа ранг тусига айланади. Биз кўпгина мисолларни келтиришимиз мумкин. Маълумки, оқ квадрат қора фонда каттага ўхшаб кўранади, худди шу ўлчамдаги оқ фондаги қора квадратга нисбатан, оқ ранг нурланиб ўз чегарасидан тарқала бошлайди, қора рангнинг текисликдаги ўлчами қисқаради. Оч кул ранг оқ фонда тўқ ранг бўлиб кўринади, қора фонда оқ бўлиб кўринади.

Оқ ва қора фонда сарик квадрат берилган. Оқ фонда тўқ рангда, худди ўзидан енгил ва нозик иссиқлик таратаётгандек. Қора фонда эса оч рангга айланиб совуқ ва агрессив характер пайдо бўлади.

Оқ ва қора фонда қизил квадрат тасвирланган. Оқ фонда қизил ранг жуда тўқ ва унинг очиқ ранги деярли билинмайди. Лекин қора фонда ўша қизил ранг оч илиқ ранг таратади. Агар кўк квадратни оқ ёки қора фонда тасвирланса, бунда оқ фонда у чуқур қора ранг бўлиб кўринади, ва уни ўраб турган оқ ранг, сарик квадратни ҳолатга қараганда, янада ёруғроқ кўринади. Қора фонда кўк ранг ёруғлашиб нур сочаётган рангга айланади. Агар кулранг квадратни қизил зарғалдоқ ва совуқ кўк ранг фондларда тасвирланса, бунда совуқ кўк ранг фонда у кизғиш ва қизил – зарғалдоқ фонда – у кўкимтир бўлиб кўринади. Агар бу композицияларни бир хил вақтда кўриб чиқилса, фарқи кескин билинади. Ундан олинган ранг ва тассурот мос келмаса, бунда ранг ҳаракатланиш, норсал ва ўткинчи таассурот қолдиради. Буюм шакли ва рангини

виртуал тебранишга айланиш фактига асосланиб, рассом сўз билан таърифлаб бўлмаган нарсаларни тасвирлаш имконига эга.

Юкорида берилган намуналар симультантлик ҳолатини ифодалаш демакдир. Симультант ўзгариш мавжудлиги бизни рангли композицияга рангни таъсир этишни баҳолаш ва кейин эса, унга мослаб рангни доғлари, ҳажми ва характери ҳақида ўйлашимиз керак бўлади. Агар ранг асосий манба бўлиб ҳисобланса, композиция ранг доғларини топишдан (аниқлашдан) бошлаш керак. Ким расмдан (рисунок) бошласа, кейин чизикларга ранг берса, ҳеч қачон ишончли ва кучли ранглар таъсирига эриша олмайди.

3.6. Рангларни аралаштириш ва ҳосил қилиш

Табиий ҳолда кўринаётган ранглар одатда спектр ранглари деб аталади. Спектр рангларнинг аралашуви натижасида ҳосил бўладиган ранглар рангларнинг аралашмаси деб аталади.

Рангларнинг аралаштириш икки хил рангдан учинчи хил рангни ҳосил қилишдир.

Бизга маълумки, табиатдаги асосий ранглардан булар қизил, сариқ, кўк ранглар бўлиб, уларни аралаштириш йўли билан рангни чиқариб бўлмайди. Асосий рангларни бир-бирига аралаштириб чиқарилган рангларни кўшимча бирикма ёки бўлмаса ясама ранглар дейилади.

Рангни аралаштиришнинг учта услуби мавжуд бўлиб булардан оптик, фазовий ва механик аралашмалардир.

Рангларнинг оптик аралашмалари. Ёруғликнинг тўлқинланиш хусусиятларига асосланади. Спекторлар керакли рангларга бўялган доирани жуда тез айлантириш йўли билан бу аралашмани ҳосил қилиш мумкин. Рангларнинг оптик аралашмаларини тажрибада кўриш учун махсус ясама ясаб, амалда синаб кўришимиз мумкин. Ёруғликни оқ нурини призма асосий спектр рангларга бўлиб юборади, махсус ясама бу рангларни аралаштириб, қайтадан оқ рангга айлантириб юборади.

«Рангшунослик асослари» фани физикавий ва кимёвий хусусиятларга эга эканлиги деб қаралади. Рангларнинг оптик ва фазовий аралашмалари механик аралашмадан анчагина фарқ қилади. Оптик аралашмада асосий ранглардан - қизил, яшил ва кўк бўлса, механик аралашмада эса қизил, кўк ва сариқ ранглар мажмуаси. Масалан, концерт залларида рангли ёриткичлар сизга байрамона

кайфият бағишлайди, агарда ёритгичларнинг қизил, кўк ва яшил нурларини эътибор билан кузатилса, уларнинг аралашиб кетиш натижасида оқ рангнинг пайдо бўлганлигини пайқаймиз.

Рангларни оптик аралаштириш йўли билан кўп рангли тасвир келтириб чиқариш тажрибасини ҳам ўтказиш мумкин. Учта ёритгичга рангли ўтказишлар (қизил, кўк, яшил) тақиқлади ва оқ экран юзасида нурлар бир нуқтада туташтирилади. Натижада сиз кўрган дам олиш масканлари залларида барча рангларнинг пайдо бўлганини кўрасиз. Бир вақтнинг ўзида экранда кўк ва яшил ранглар билан ёритилган жойи ҳаворанг бўлиб қолганлигини кўра-миз. Экранда нурланаётган кўк ва қизил ранглар аралашуви пушти рангни, яшил ва қизил ранглар аралашуви эса сариқ рангни кел-тириб чиқаради.

Масофада рангларнинг аралашувлари одамнинг кўз тузили-шида ранг ажрата олиш хусусияти билан боғлиқ бўлиб, оптик ара-лашув қонуниятлари асосида содир бўлади.

Ўқувчи бирон-бир асарни яратиш жараёнида, рангларнинг фазовий аралашувларини назарда тутмоқ ҳамда маълум бир масофадан туриб томоша қилиб, кузитишини ҳисобга олмоғи лозимдир.

Каттароқ масофадан томоша қилишга мўлжалланган ўлчами катта тасвирий асарни яратишда рангларнинг фазовий арала-шувларидан ҳосил бўладиган тассуротни алоҳида ёдда тутмоқ зарур.

Имперессион мусаввирлар, айниқса алоҳида суртмалар техникаси майда-майда рангли нукталар ёрдамида тасвирий асар яратувчилар, рангтасвирнинг катта бир йўналишига пуантилизм (франсузча «пуант» - нуқта сўзидан) номини берганлар.

Кузатиш жараёнида маълум бир масофадан қаралаётганда тас-вирда хилма-хил рангли майда суртмалар, бир-бирларига қўшилиб яхши ранг бўлиб кўринади.

Бизга маълумки, таниқли мусаввир Жа комбо Вала рангларни бирикувчи даврга ёйиш устида қизиқарли тажриба ўтказди. У нафақат рангни, балки тезкор фотография тайёрлашдек мураккаб ҳаракатлардан фойдаланган ҳолда шу ҳаракатларнинг ўзларини ҳам бирикувчи даврларга ёйиб чиқди. Натижада ажойиб бир «Бо-лахонага югуриб чиқадиган қиз» манзараси пайдо бўлади ва унга фақатгина узоқдан қаралганда рангларнинг фазовий – оптик арала-шувлари асосида муаллифнинг фикри очиб берилган. Босмахона

ва нашриётларда растр колиплари ёрдамида ранг тасвир асарларини чоп этиш учун унинг барча тусли рангларини беришда рангларнинг фазовий аралашмаларига асосланади.

Маълум бир масофадан туриб турли ранг нуқталари билан бўялган бўлакларни кузутар эканмиз, уларнинг рангларини биридан ажрата олмаймиз, сабаби буларни фазовий аралашувлари асосида кўрамиз.

Босмаҳоналар томонидан босилиб чиқилган рангли китоблардаги иллюстрациялар ёки бўлмаса асарларнинг рангли суратлари учта асосий рангга (пушти - қирмизи ранг, сарик ва ҳаворанг) тақсимлаш йўли билан босилган.

Бу рангларни навбатма-навбат чоп этиш натижасида уларнинг механик аралашмалари содир бўлади. Қора ранг контур учун ёки бошқа бир рангга талаб меъёрида қўшилади, қоғознинг ранг босилмаган жойлари оқ ранг вазифасини бажаради. Агарда биз тўрт бўёкли тасвирнинг катталаштирилган бўлакларини яқин ва узок масофадан кузатсак, уларда механик ва фазовий аралашмаларининг натижаларини гувоҳи бўламиз.

Рангларнинг механик аралашувлари. Биз бўёқларни палитрада, қоғоз сатқида мато юзасида аралаштирганимизда содир бўлади. Бунда биз рангларнинг бир хил нарса эмаслигини аниқ ва равшан эканлигини билишимиз керак. Рангнинг оптик (физик) хусусиятларга, бўёқ эса химик хусусиятларга эга эканлигини кузатамиз.

Табиатдаги ранглар биз кашф этиб танлаган бўёқларга қараганда бир мунча табиий рангларнинг кўплигини биламиз. Бўёқлар ранги кўпчилик нарсаларнинг рангига нисбатан кам таъминланган. Энг оч ранг оқ (белила) бўлса, энг тўқранг қора, қора бўёққа нисбатан 25-30 маротаба ёрқинроқдир. Рангтасвирда табиатнинг барча бўёқлари, унинг ранг-баранглигини бу камгина бўёқлар билан акс эттириб бўлмайди гандек. Лекин мусаввирлар ўз маҳорати билан асарларида барча рангларни жилолантириб келмоқда.

Бироқ мусаввирлар рангшунослик ўз билимларидан ҳамда маълум тусларни танлаш ва колоритлик уйғунлигидан фойдаланган ҳолда керакли емишларга эришмоқдалар.

Рангтасвирда рангларнинг гўзал аралашмаларидан келиб чиқиб, турли бўёқлар ёрдамида бир рангни ёки бир бўёқ билан бир неча рангни ифодалаш мумкин. Агарда ҳар бир рангларга қора бўёқлардан оз-оздан қўшилса, жозибали натижаларга эришиш мумкин.

Гоҳида рангли бўёқларни механик аралаштириш йўли билан рангларнинг оптик аралашмаларини ҳосил қилишимиз мумкин. Бироқ улар одатда бир-бирларига мос келмайдилар. Бунга палитрадаги ҳамма бўёқларни қўшиб, аралаштирганда оптик аралашув сингари оқ рангни бермай, балки кулранг, жигарранг ёки қора ранг бўлиб қолганини мисол қилиб келтириш мумкин.

Рангларни бир-бирига, устма-уст қориб аралаштириш Рангларни аралашмаларидан сўнг содир бўладиган ранг ўзгаришини кузатинг.

Ранглар айланаси – бўёқларни аралаштириш.

Рангларни бир-бирига, устма-уст қўйиб аралаштиринг. Рангларни аралашмаларидан сўнг содир бўладиган ранг ўзгаришини кузатинг.

3.7. Ранглар номлари ва бўёқлар ҳақида маълумот

Ранглар айланаси бизга маълумки, рангларни бир-бирига аралаштириш йўли билан чиқариб бўлмайдиган ранглар ҳам табиати-мизда мавжуддир.

Рангларни бир-бирига қўшиб чиқариб бўлмайдиган ранглар асосий ранглар дейилади. Булар бизга маълумки қизил, сариқ, кўк ранглардир.

Ранглар марказ доирасида айлана шаклида жойлаштирилган.

Асосий рангларни бир-бирига аралаштириб чиқарилган рангларни бирикма ёки қўшимча ясама ранглар дейиш мумкин.

Ранглар доирасида жойлашган олов ранг қаршисида кўк ранг жойлашган. Шу равишда шартли қўшимча ранглар деб аталадиган жуфт рангларни аниқлаш мураккаб эмас. Қизил учун яшил қўшимча ранг ёки бунинг акси бўлади. Қўшимча ранглар уйғунлиги рангнинг алоҳида ёрқинлиги акс эттиради. Бироқ ҳар қандай қизил ранг исталган яшил билан яхши уйғунлашади. Қизил, яшил, кўк, сариқ, бинафша ва бошқа рангларнинг кўпроқ туслари бўлиши мумкин. Масалан, агар қизил ранг кўк рангга яқинроқ бўлса, бунда қизилнинг қўшимча ранги сарғиш яшил бўлади.

Биз доира ичида йигирма тўрт хил рангларни намунасини кўрсатганмиз. Бу каби ранглар доираси қўшимча ранглар доираси ва қўшимча ранглар ва жуфт ранглар тусини аниқроқ ўрганишга имкон беради.

Ранглар ва бўёқлар ҳақида маълумотлар

Кўпинча ёш рассом ижодкорлар ранг муносабатларига рангларни бир-бирига қўшиб ишлатишда айрим камчиликларга йўл қўядилар, бунинг асосий сабаби бўёқлар билан ишлаш усулини билмаслигидандир. Бўёқларни аралаштириш, сифатини яхши билиб, фойдаланиш қодаларини ҳам ўрганиб бориш зарурдир.

Оч рангли охра бўёғи. Охра-совуқ ранг, куёш нурига чидам-ли, лекин охрани темир идишда қориштириш тавсия этилмайди, чунки идишда кимёвий реакция содир бўлиб, айниб кўкариб кетади.

Кадмий лимон ранг. Бунинг асосий хусусияти кўриниши жиҳатдан хирарок, бироз гуашга ўхшаб кетади, ёруғликка чидамлидир.

Ёрқин, оч сариқ тусли бўёқ. Кўриниши ломон рангига ўхшаб кетади, ёрқин ёруғликка чидамли.

Сарғиш жигарранг тусли бўёқ. Бу бўёқ сарғиш – жигарранг тусга эга, охрага ўхшаб кетади, ёруғга чидамлидир.

Олтин тусли – сариқ бўёқ. (Золотистая–желтая). Бўялувчан хусусиятга эга, туси жуда эркин, илик, қоғозга яхши суркалади. Кўриниши жиҳатидан ипакка ўхшаб кетади. Бунга барикарам ёки ҳаворанг «БЦ» қўшилса ҳинд сариғи тусига ўхшаб кетади. Ёруғга чидамлидир.

Зарғалдоқ бўёқ (кадимий оранжевый). Бу бўёқ ҳам лимон-ранг кадимийга ўхшаб ёрқин тусга эга, сувни камрок қўшиб эритиш керак, қоғозга суртилганда текис ётмайди. Куёш нурига чидамлидир.

Қизғиш малла ранг (охра красная). Бу бўёқ қизил, жигар-рангга ўхшаб кетади, ўзининг ўта ёрқинлиги билан ажралиб туради, қоғозга юпқарок суртилса, кўриниши юмшоқ, сарғиш – жигар-ранг тусни беради, куёш нурига чидамли.

Ёрқин қизил ранг (алая). Бу ўта тиник ва кучли таъсирчан бўёқдир. Кўриниши илик ранг тусига эга, шунинг учун қоғозга ишланганда бу бўёқни эҳтиётлик билан камрок ишлатиш лозим, уни ювиб ташлаш қийин бўлади.

Қирмизи ранг (краплак красный). Жуда кучли татимли бўёқлардан бири, кўриниши-қизил малинага ўхшаб кетади. Қоғозга суртилганда текис ётади. Лекин ювиб ташлаш қийин, ишлатганда эҳтиёт бўлиб фойдаланиш лозим.

Ёрқин қизил ранг (кармен). Бу бўёқ ҳам жуда ўткир ёрқин, қизил малинага ўхшаб кетади, лекин совуқ тус берувчи бўёқдир.

Аслини олганда қирмизи бўёқка жуда ўхшайди. Ёруғликка чидамлиги (3 балл).

Гилос ранг (краплек фиолетовый). Бу бўёк кўриниши жиҳатидан – жигаррангга ўхшаб кетади, қуёш ёруғлигига чидамсиз (2 балл).

Зангори ранг (ультромарин). Бу бўёк кўк ранглар ҳисобида илиқ тус берувчи рангдир, қоғозга ишлатишда эҳтиётлик зарур, чунки ўта кучли татимлидир, шунинг учун бўёқни ёмғир ёки дис-типланган сувда эритиш мумкин, бўёк қоғозга текис ётади. Ёруғликка чидамлиги (3 балл).

Мовий ранг (кобальт синий). Бўёк кўриниши жиҳатидан жуда нозик ва ёқимли кўк рангдир. Қоғозга суйкалганда жуда текис ётмайди, қуёш нурида кўкариб ва қарайиб кетади.

Мовий, нилоби ранг. Бу бўёк жуда тиниқ ва ёрқин ранглардан бири ҳисобланади, совуқ туслидир. Эҳтиётлик билан мўй-қаламга камроқ олиб, қоғозга суркаш керак. Қуёш нурига чидамлиги (4 балл).

Зангори ва барг ранг. Жуда тиниқ бўёқлар, бу икки бўёк бир-биридан фарқ қилади, совуқ тусга эга. Қуёш нурига чидамлиги (4 балл).

Мошранг. Тамаки барги рангига яқин, совуқ туслидир. Бўёк ярим тиниқ: ранги ва фактураси хирарок. Қуёшга чидамлиги (5 балл).

Жигарранг. Илиқ, тиниқ ва ёрқин кўринишга эга. Қоғозга яхши суртилади ва осонлик билан ювиб ташлаш мумкин. Қуёшга чидамлили (5 балл).

Ёрқин қизил ранг. Бўёк тоза, тиниқ, ёрқиндир, кўриниши жиҳатидан қизил-зарғалдоқдир, қоғозга бир текис ётади, осонлик билан ювиш мумкин. Қуёшга чидамлилиги (4 балл).

Сариқ ранг. Ўзига хос тусга эга бўлган сариқ бўёк (хром жёлтый). Бу ўткир тусли сариқ бўёк, жуда бой тус берувчи оч сариқдан то тўқ сариқ берувчи бўёқдир (булар кўрғошиндан тайёрланувчи бўёқлар қаторига киради).

Оч лимон ранг (неаполитанская желтая). Бу бўёк сариг рангли бўёқлар қаторига киради. Икки хил усулда тайёрланади; 1-вулқондан мадан усулда олинади, 2-суный усулда тайёрланади.

Ёрқин олтин тусли сариқ бўёк (кадимий желтый). Жуда ўткир тиниқ, ёрқин, илиқ, тус берувчи бўёқдир. Қуёш нурига чидамлига (4 балл).

Ҳинд сариғи (индийская желтая). Бу бўёк олтин тусли – сариг ранг берувчидир. Ҳиндистусда, Бангладешда сигир ва туяни

хурмо барги билан бокиб, пешобини филтэрлаб, кимёвий усулда иш-ланган ва хинд саригини ишлаб чиқарганлар. У ўткир ёркин тусли, тиник бўёқдир.

Оч сариқ ранг (странциановая желтая). Бу лимон рангига ўхшаш бўёқдир.

Қизил бўёқлар

Ёркин тусли қирмизи ранг (кармен). Бу бўёқнинг бир неча тури мавжуд. Кактус ўсимлигига уруғ қуювчи ҳашорат (кошениль) Ява, Алжир, Испанияда бўлади. Бу ҳашоратни жонсизлантириб қуритилади ва хавончада янчилиб, ун холига келтирса кармен номли бўёқ ҳосил бўлади. Бу бўёқ қуёш нурида айнамайди.

Қирмизи бўёқнинг бир тури (кормневый кармен). Бу бўёқ ҳам ёркин тусли ўхшаш бир неча номлар билан аталади, (кормесовый лак, венецианский алый, лак из польской кошенили, лак из дубовой кошенили, бакан венецианский, бекан алый, червлень, польский лак, червцовый кармен червцова красная краска). Бундай бўёқларни қизил дуб дарахтида яшовчи кўнғизчаларни (шм. Америка, Жанубий Европада яшайдиган чувалчанг, кармено ёки «червлень» деб аталади) яхшилаб қуритилиб, хавончада янчилиб, тайёрлаш мумкин.

Сандал дарахтидан тайёрланган қизил (красный лак из сандала).

Ҳиндистон, Филиппин оролларида ўсадиган қизил сандал дарахтини майдалаб, 10 % сода солинган сувда қайнатиб олинадилар ва ажойиб қизил лак бўёғи ҳосил бўлади. Қуёш ёруғига чидамли тиник ёркин бўёқдир.

Мальва дарахтидан тайёрланган қизил пурпур бўёқ. Бундай бўёқни мальва дарахтининг гули ва мевасидан ҳамда анор пўстидан тайёрлаш мумкин. Бу бўёқ қуёш нурида тез айнаиб, ўзгариб кетади.

Акварель бўёқларини сақлаш қодалари. Бўёқларни курук, шамоллатилган хонада сақлаш керак. Хонада ҳарорат 0⁰ даражадан паст ва 30⁰ дан ортиқ бўлмаслиги керак.

Ранг тусларининг номлари

- Оқ - пахта ранги.
- Қора – кўмир ранги.
- Кулранг – ёнган ўтиндан ҳосил бўлган кул ранги.
- Қизил – анор гулининг ранги.
- Сарик - момақаймоқ (кокиўт) гулининг ранги.
- Зангори – тўқ осмон ранги.

- Ҳаво ранг – осмон ранги
- Мовий (нилуфар) – эрта тусгдаги соф осмон ранги.
- Малла – лимон мевасининг ранги.
- Яшил тўқ барг ранги.
- Бинафша – гунафша гулининг ранги.
- Барикарам – карам баргининг ранги.
- Қирмизи – анор меваси доналарининг ранги.
- Жигарранг – мол жигарининг ранги.
- Заргалдоқ (норанж) – апельсин, заргалдоқ шафтоли, ковок-нинг ичи ранги.
- Мошранг – пишган мош донининг ранги.
- Пушти – оч зарғалдоқ ранг.
- Пистоқи – кунгабоқар пистаси мағзининг ранги.
- Новвоти – новвот ранги.
- Тўтиё – ёрқин яшил.
- Нилоби – Арабистусдаги Нил дарёси сувининг ранги, оч зангори.
- Шинтоб – тилла ранг.
- Сабза – эрта баҳорда янги ўсиб чиққан ўт ранги.
- Ложувард – энг тўқ зангори ранг.
- Ахзар – медицинада ишлатиладиган зелёнка ранги.
- Садаф – оқ сарғиш.
- Лоларўй – оч қизғиш тусли аёл юзи ранги.
- Нилгун – оч жигар ранг.
- Сиймоб – симоб ранги.
- Тўтигий – зангори ва яшил ранглар қўшилмасидан олинган ранг.
- Фируза – зангори ёрқин ва ялтироқ тош ранги.
- Новшадил - ўткир ёрқин яшил ранг.
- Гулгун – шафақ ранги.
- Зафарон – тўқ сариқ ранг.
- Зумрад – яшил рангли ялтироқ тош ранги.
- Норанжваш – оч апелсин ранги.
- Нофармон – оч бинафша ранг.
- Сомоний – сомон ранги.

Тасвирий санъаттга оид атамаларнинг изоҳли луғати

Абак /грекча abak- тахта/ устуннинг юқори тахтаси маъносида юритилади. Классик меъморчиликда абак кўпинча квадрат усулида ишлатилган /дорика ва ионика ордерлариди/. Коринф ордерлариди эса абак кўпинча ёйсимон тахта усулида ишлатилган.

Абрис – тасвирланажак буюмнинг (қоматнинг) контури.

Абстракт санъат /лотинча *abstractus*/ – тасвирий санъатда XIX- аср охири XX-асрнинг бошларида формалистик йўналишлар асосида ҳосил бўлган оқимлардан бири. Абстракционист рассомлар борлиқ дунёни ва буюмлар шакли-шамойилини инкор этиб, уларнинг асл кўринишини бузиб тасвирлашга ҳаракат қилганлар. **Абстракционизм** – ибораси шуни англатган. Абстракционист рассомлар рангтасвир, қаламтасвир, перспектива асосларидан умуман воз кечиб, профессионал тасвирий санъатнинг ривожланишига тўсқинлик қилганлар. Бу эса ўз навбатида инсонларнинг бадиий дидларини шаклланишига салбий таъсир кўрсатади, табиат ва ҳаёт тўғрисидаги ижобий тасаввурларини поймол этади.

Адаптация – кўзнинг бирон бир ёруғлик шарт-шароитига мослашуви. Кўз – ёруғлик, қоронғулик, бирон бир буюм рангига мослашиши – адаптациялашиши мумкин.

Қош қорайганда ва айниқса қоронғу тунда кўз нерв толаларининг учлари (таёқчалари) фоторецепторлар ёруғликка нисбатан интилиши кучаяди. Улар орқали инсон буюмларни оқ-қора тусда кўради. Кундузги ёруғлик кучайган вақтда бошқа фоторецептор-колбачалар фаолияти кучлироқ бўлиб, улар орқали инсон рангларни аниқ кўради. Кўз адаптацияси ёритилиш кучининг ўзгариши натижасига қараб мослашади. Масалан, кундузи инсон кўз қорачиғи 1-2 мм га кичрайса, қоронғуда у 8-10 мм га катталашади.

Академик рангтасвир - ўқув мақсадида ишланган рангтасвир.

Аконстант тасаввур /буюмлар рангини/ - буюмлар рангининг ёритилиши натижасида, унинг рассомдан узоқлашган сари рангининг ўзгариб кўринишига айтилади. Аконстант тасаввурга мисол этиб узоқда жойлашган ям-яшил боғлар, ўтлоқларнинг биздан қанчалик кўп узоқлашган сари ҳавонинг зичлиги таъсирида ҳаво ранг, баъзан эса ушбу дарахт ва ўтлоқларнинг тўқ кўк ёки сиёҳ ранг бўлиб кўринишини мисол қилиш мумкин.

Акцент – чизикни (қаламтасвирда) ингичка ёки йўғон тасвирлаш билан у ёки бу буюмнинг шаклини бўрттириб жозибалироқ қилиб кўрсатиб, томошабин эътиборини жалб этиш.

Алла прима /итал. *alla prima*/ - кўпроқ ранг тасвирда ишлатиладиган ибора бўлиб, у ёки бу этюдни /натюрморт, портрет, манзара ва х.к/ бир сеансда бажаришга айтилади.

Анималист - Инсонлар қадимдан ҳайвонот олами ва табиат билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ҳаёт кечириб келганлар. Шунинг учун азалдан турли мусаввирлар ё табиат гўзалликларини, ёки бўлмаса ҳайвонот оламини жонли бўёқларда тасвирлаб, кишиларга юксак маънавий озуқа беришга ҳаракат қилганлар.

Шундай мусаввирлар борки, инсонлар билан ҳамisha ёнма-ён яшовчи ҳайвонот оламини ўз асарларида тасвирлайдилар. Ана шундай рассомларни анималист рассомлар деб атайдилар.

Анималист – лотинча «animal» сўзидан олинган бўлиб, «ҳайвонот дунёси» маъносини англатади.

Ҳайвонот дунёси беқиёс турли тумандир. Баҳайбат, шунинг билан бирга табиатан гоят пластик ҳаракатланувчи жирафадан тортиб, ўз қанотларида чексиз ёркин рангларга эга капалак, кушлар рассомларга илҳом бахш этадилар ва уларни шу жанрда турли асарлар яратишга жалб қиладилар.

Ҳайвонот оламини тасвирлаш гоят қизиқарли, лекин шунинг билан бир қаторда анча мушкул вазифа. Биз эркин ҳолдаги уй ҳайвонини тасвирлаймизми, ё бўлмаса ҳайвонот боғида тутқин ҳолдаги турли йиртқич ҳайвону, кушларни тасвирлаймизми, улар доимо ҳаракатда бўладилар. Шунинг учун тасвирий санъатда юксак камолга етишишга интилган ҳар бир ижодкор ўзини ушбу жанрда синаб кўриши фойдадан ҳоли эмас. Чунки доимо ҳаракатда бўлган йирик ҳайвону-миттигина паррандалар ҳолатини тасвирда аниқ топиш ва уларни кузатиб ўрганиш ёш рассомга кейинги ижодий иш жараёнида гоят зарур. Бу эса ўз навбатида ёш рассомда ҳаракат, нисбат, рангларнинг ўзаро боғлиқлиги каби тасвирий санъатда муҳим бўлган қонун қоидаларни шакллантиришда муҳим аҳамиятга эга.

Антиной – эрамизнинг 130 йилида туғилган. Юнон императори Адриан даври. Ўлимидан сўнг илоҳийлантирилган ўспирин.

Аполлон – юнон афсонасига кўра Зевс худосининг ўғли. Аполлон Бельведерский эрамиздан олдин 4-асрда машхур ҳайкалтарош Леохар томонидан ишланган.

Асос – рангтасвир технологиясида грунт қатлам қопланган мато. Энг кўп тарқалган асоснинг кўриниши - холст, дарахт (антик давр ва ўрта асрларда кўпроқ тарқалган асос ҳисобланган), асос сифатида камдан кам ҳолларда картон, қоғоз, металл, шиша ва бошқалар ишлатилади. Баъзи ҳолларда рангтасвирда (масалан, фреска, акварель ва бошқалар) асос алоҳида тайёргарликсиз ишлатилади.

Бадий умумийлик - рассомнинг объектив ҳаққонийликни солиштириш, муҳокама қилиш хусусияти. Тасвирий санъат асари ўзининг такрорланмаслигини сақлаган ҳолда умумийликни акс эттирилиш натижасидир.

Бадий образ— борлиққа томошабиннинг қараши. Бадий образ яратиш жисмларнинг индивидуал такрорланмас табиатининг чегарасида жисмнинг маълум томонларини аниқлаган ҳолда ўзига хосликка чамбарчас боғлиқ. Маълумки, инсонни тасвирлашда рассом нафақат реалистик тарзда объектив образни акс эттиради, балки унинг ҳис-ҳаяжонини, ички кечинмалари ва характерини ифодалайди. Шунинг учун рангтасвирдаги бадий қиёфа фақатгина тасвирнинг айнан чизиқларидан иборат эмас, унинг ички шодлик ҳаяжонининг ҳам аҳамияти каттадир. Ҳар бир қиёфа - бу объектив борлиқнинг ва рассомнинг эстетик ҳиссиётлари, тасвирга нисбатан туйғулари, индивидуаллиги, унга бўлган муносабати, диди ва усули биргаликда ҳақиқий тасвирланиши керак

Барельеф /французча bas-relief паст рельеф маъносида/ - ҳайкалтарошлик санъатидаги бир тур бўлиб, турли ҳажмга эга бўлган бино безаклари, инсон портретлари ва қоматларини/ асосан турли хил тошлар, металллар, қурилиш материалларидан кенг қўлланиладиган гипсга/ ўйиб ишлаш йўли билан бажарилади.

Ушбу санъатда икки хил рельеф мавжуд бўлиб, тасвирланаётган буюм ёки инсон қиёфаси ҳажмига нисбатан ярмигача ўйиб ишланган бўлса, бундай тасвир барельеф деб аталади. Агарда юқоридаги санаб ўтилган тасвирлар асосий юзадан ўз ҳажмининг ярмисидан зиёд тасвирланса /ўйиб ишланган бўлса/ бундай ҳолда у горельеф деб юритилади.

Қадимги Миср давлатида юқори малакали рассом-ҳайкалтарошлар қимматбаҳо тошларга жуда кичик ҳажмга эга бўлган тасвирларни ғоят юксак дид билан бажарганлар. Бундай қимматбаҳо тошларга асосан ўша даврнинг ҳукмдорлари ва уларнинг авлодлари тасвири моҳирона ўйиб ишланган.

Бизнинг давримизда рельефлар билан улуғ кишилар яшаб ижод этган уйларнинг пештахталарида уларнинг портретлари тасвирланади, ҳамда, театр, музей, санъат саройларига бадий безак беришда кенг қўлланилади. Бундай безаклар асосан мрамор, бронза, гипс материалларидан ишланади.

Ботал жанр /французча – bataille, жанг/ - тасвирий санъатнинг бир жанри сифатида жанг манзараларини акс эттиради. Ботал

жанр тасвирий санъатнинг бошқа бир жанри бўлган тарихий жанр билан чамбарчас боғлиқ.

Ботал жанр жуда қадимдан тасвирий санъатнинг ҳайкалтарошлик, рангтасвир, графика турларида ўз ифодасини топган. Жумладан, Қадимги Шарқ, Юнонистон худудларидан топилган кўзалар, ғалаба дарвозалари пештахталарига ўйиб ишланган рельефларида жанг манзаралари, буюк ғалабалар мохирина кўрсатиб берилган.

Ўзбек тасвирий санъат усталаридан Ўзбекистон Халқ рассоми Малик Набиев ҳам тасвирий санъатнинг ушбу жанрида самарали ижод этиб, ўзининг машҳур «Муқанна кўзғолони» номли асарини яратган.

Мазкур ботал жанрда жаҳоннинг буюк рассомлари Леонардо да Винчи, Микеланжело Буанаротти, Тициан, Калло, Веласкес, Вауэрман, Ван де Вальдемарлар кўплаб санъат асарларини яратганлар.

Рус рассомлари Айвазовский, Суриков, Васнецов, Петров-Водкин, Дейнека, Шмаинов, Вучетичлар ҳам ўзларининг ботал жанридаги машҳур картиналари ҳамда монументал ҳайкалтарошлик асарлари билан танилганлар.

Барокко /итальянча *barocco* - ажойиб, ғаройиб маъносини англатади/. Барокко тушунчаси Ғарбий Европа маданиятининг XVII асрига келиб, уйғониш давридан сўнги контрреформация инқирози заминидан вужудга келди.

Санъатшунослик термини сифатида Барокко сўзи адабиётга Швейцариялик санъат назариётчилари Я.Буркхард ва Вельфлин томонидан XIX асрда киритилган.

Блик /ялтироқлик/ табиатда ҳар бир буюм ўзига ёруғликни қабул қилиш ва ўзидан қайтариш хусусиятига эга. Жумладан металл, шиша, сопол буюмлар, ёғоч, гипс мато кабиларга нисбатан юзаси силлиқ бўлганлиги боис уларнинг баъзи бўлаклари ёруғлик тушишида ялтираб кўрилади. Рассомлар у ёки бу картина яратишларида ушбу ялтироқ қисмларни матонинг ёки қоғознинг оқ қисмидан усталик билан фойдаланадилар. Бундай ялтироқ қисмларни уста рассомлар юксак маҳорат билан ишлайдилар, уларни тасвирий санъатнинг турли жанрларда кузатишимиз мумкин.

Боғловчи модда - улар (елим, мой, товуқ тухумининг сариғи) ёрдамида пигментлар ўзаро бир-бири билан боғланиб, грунт сатҳига ранг-баранг бўёқларда тасвир ишланади. Рангтасвирнинг барча турларида айнан боғловчи модда билан ишланади.

Бўёқларнинг ранг ва тус уйғунлиги. Ёритилиш ранги, унинг спектр таркиби, жисмлар ва табиатнинг турли бўёқларига мос равишда таъсир қилади, маълум гаммага бўйсундиради. Натижада рангларнинг колорит бирлиги келиб чиқади. Шу сифатларнинг тўғри акс эттирилиши натурадан ишланган этюдни янада табиий ва уйғунлаштиради.

Бўёқлар «аралашмаси» - палитрада, натурада (манзарада) мавжуд бўлган тус ва ранг муносабатларига қараб олдиндан бўёқ аралашмасини тайёрлаш. Ишлаш жараёнида шу асосий аралашмага яна ҳар хил тус хиллари киритилади. Акварелда бу «аралашмалар» алоҳида косачаларда тайёрланади.

Бўрттириб кўрсатиш - жисмни атайлаб ёки истамаган ҳолда рассом томонидан тасвирлаш жараёнида ҳаётий ҳақиқатдан бўрттириб кўрсатиш. Бўрттириб кўрсатиш одатда якунига етган ишнинг ижобий томонини ошириб юборишдир.

Бюст (французча buste, лотинча bustum) – ҳайкалтарошликда инсоннинг кўкрагигача тасвирлашни бюст деб юритилади. Бюстлар асосан мрамор, бронза, гипс ёки ёғочдан ўйиб ишланиши мумкин. Улуғ файласуфлар, шоирлар, давлат арбобларининг бюстлари мавжуд бўлиб, уларнинг ички дунёси ва характерлари юксак маҳорат билан бажарилган ва бизгача етиб келган. Қадимги рим, грек уста ҳайкалтарошлари томонидан ишланган классик бюстларини ҳозиргача тасвирий санъат машғулотларини ёшларга ўргатишда намуна сифатида қўлланилмоқда.

Витраж французча – vitrge, лотинча - vitrum «ром-ойналари» - маъносини англатади. Шу боис витражлар билан эшик ва ром ойналари турли хил композициялар асосида тузилади, ёрқин рангларда безатилади ва кишиларга зўр эстетик завқ беради.

Витражлар бино интерьерини безаб, инсонларга хузур ва гўзаллик бахш этиш билан бир қаторда ташқаридан тушаётган қуёш нурини тўсиши билан муҳимдир.

Ҳозирги вақтда витраж санъати бошқа санъат турлари-ранг-тасвир, монументал рангтасвир /қаранг, монументал рангтасвир/ каби ўзбек миллий меъморлик санъатида ҳам кенг қўлланилмоқда.

Витражлар асосан икки хил усулда бажарилиши мумкин.

1. Дастлаб маълум белгиланган ойна сатҳига керакли /у мавзули композиция бўлсин, ёки нақш безаклари ва миниатюра/ композиция туширилади. Бажарилган композиция контур чизиқлари бўйлаб мўлжалдаги ҳар хил ранглар билан турлаб чиқилади. Шу-

ниси муҳимки, витражда асосан типография бўёк турлари /бўёқлар кўп ҳолда қуюқроқ таркибга эга/ локларда эритилган ҳолда ишлатилади. Сўнгра тасвирларни жонли ва янада яққол кўриниши учун ранглар туташган ери контур чизиклар бронза ёки алюмин кукуни, қурилиш цементи ва тез қуриш хусусиятига эга лок қоришмаси билан бир хил /3-4 мм/ қалинликда ажратиб чиқилади.

2. Ойна юзасига туширилган композиция олдин бўяб олинган ва турли хил геометрик шаклларга эга бўлган шиша парчалари бир-бирига мос равишда тушурилиб мозаика /қаранг мозаика/ усулида керакли композиция махсус елим билан ёпиштирилади. Ушбу усулда витражлар бажариш учун ҳозирда махсус ранг берилган ойналар саноатда мавжуд. Улар турли хил рангга бўялган ва исталган шакллар кесиб бажариш мумкин.

Витраж санъати жуда қадимдан маълум, лекин ҳозиргача ҳеч ким аниқлик билан унинг қайси даврдан бошлаб безатилиб келаётганини айта олмайди. Қадимдан турли хил афсонавий қушлар, ҳайвонлар расми ранго-ранг бўёқларда музей ва саройларнинг ойналарини безашда ишлатилган.

Гардиш (шуъла) - «иррадиация» сўзи билан ҳам машҳур бўлган ҳодиса: кўз қорачигининг тўлдириб турган суюқлигида тиник ёруғликнинг тарқалиб кетиш натижасида ҳосил бўлади. Қоронғуликда қорачигнинг катталашishi билан боғлиқ ҳолда у аниқ ва тиник ёруғликларда кучли таъсирланади (аланга ёки ёкилган лампа). Кундузи улар тиник, ёрқин кўринмайди, кош қорайганда ёки кечаси улар кўзни қамаштиради. Ёрқин ёруғлик таратаётган манбаининг рангини кўз унчалик англай олмайди, лекин унинг атрофидаги шуъла ранги кўпроқ кўринади. Шамчироқ ранги худди оқ бўлиб кўринади, атрофдаги шуъла эса сарик. Унинг ялтироқ сатҳидаги кучли блик оқ бўлиб туюлади, атрофдаги шуъла ёруғлик манбаининг рангли хусусиятини ўз ичига олади. Дарахтларнинг ингичка шохлари само муҳитида шуъла билан қопланади, яъни ҳаво ранг бўлиб кўринади. Қуёш ботишида эса-қизил.

Графика - грекча *grāfo* - ёзаман, тасвирлайман сўзининг англади. Графика санъат турларидан бири бўлиб, унинг асосида композиция жиҳатдан бирон бир тугалланган маънони англатувчи санъат асари сифатида қуйидаги вазифаларни ўз ичига олади: китоб ва журнал графикаси, улардаги шрифтлар, газета ва журналлардаги ҳажвий расмлар, турли хил этикетлар, театр ва кино афишалари, йўл қоидаси белгилари ва хатто идора ва корхоналарда иш

юритиш бланкаларида тасвирланган турли хил расм ва шрифтлар - буларнинг ҳаммаси дастгоҳ ва амалий графика асарларидир.

Графика тасвирий санъатнинг бир тури, мазмуни ва тузилиши бўйича рангтасвирга яқин, аммо ўзининг вазифаси ва имкониятларига эгадир. Унинг рангтасвирдан фарқли томони шундаки, графиканинг асосий тасвирлаш усули фақат бир хил тусдаги расмлар (яъни чизик, ёруг-соя); ундаги рангнинг ўрни нисбатан чега-ралидир.

Шундай қилиб, графика – бу энг аввало чизиклар воситасида, ҳамда оқ ва қора ранглар билан баъзида эса рангли бўёқларда бажариладиган санъат туридир. График расмлар якка нусхада ёки турли техника воситасида катта ҳажмда бажарилади. Шунинг учун графикани икки турга ажратиш мумкин: бевосита қоғоз юзасида якка бажариладиган графика ва босма графика. У энг қадимий санъат турларидан бири ҳисобланади. Унинг тарихи ибтидоий жамоа тузумига бориб тақалади.

Графика санъати қадимда ҳайкалтарошлик ва амалий санъат турлари билан биргаликда ривожланиб, уларнинг асосини ташкил этган. Графиканинг юксак намуналари антик даврдаги кишилар эҳтиёжида ишлатиладиган турли хил буюмларда ўзининг чизикли, рангли тасвирлари билан хизмат қилган.

Мустақил санъат сифатида графика XV аср охири ва XVI аср бошларидан буён тараккий этиб келмоқда. Тарихий ривожланиш жараёнида графика санъатига рангли бўёқлар кириб келди ва акварель, пастель, гуашь кабилар бевосита алоқадор бўлиб қолди. Шунинг учун ушбу материаллар асосида бажарилган асарлар ҳам графика санъат турига киради.

Вазифаси ва мазмунига қараб графика дастгоҳли бўлимга бўлинади (бажариш жараёнида бадиий матнлар билан боғланиш); китобни иллюстратив бадиий безаш учун қўлланилади; плакат тасвирий санъатнинг жуда кўп кўринишларини ўз ичига олади, сиёсий масалаларни бадиий усуллар билан бажариш, тарғибот, бадиий-ишлаб чиқаришларни ёки амалий (этикетлар, ёрликлар, почта маркалари) кабиларни ўз ичига олади.

Гризайль /французча grisaille – кул ранг/ – оқ, қора ёки фақат бир хил, масалан жигарранг ранглар билан тасвирлаш кўпинча подмалёвка ёки эскиз ишлаётганда кўшимча ёрдамчи иш сифатида қўлланилади, шу билан бирга ўқитиш максадларида тонни тўғри

ифодалай олиш, акварель ёки мойбўёқ билан ишлаш вақтида ўрганилади.

Грунт /немисча grund - асос/ - махсус бир таркибнинг юпқа қавати (елимли, мойли, эмульсияли) матонинг ёки картоннинг уст қаватига зарур бўлган рангли ва фактурали хусусиятларни бериш ва мойбўёқ билан ишлаганда ҳаддан ташқари шимилиб кетмаслик мақсадида яхшилаб сурилади. Таркиби бўйича грунтлар қуйидагиларга бўлинади: мойли, елимли, эмульсияли ва синтетик. Рангдор тусли ва рангли. Грунт 3 хил элементдан иборат: юпқа елим қавати, матонинг устки қаватини қобиг билан қоплаб турувчи ва грунтли бўёқнинг бир неча қавати, шу қаторда яқунловчи юпқа қават.

Грунтлаш - рангтасвир технологияси: рангтасвир ишлаш учун матонинг устки қаватига грунтни суртиш жараёни.

Гуашь /французча - gouache, италянча - guazzo/ - сув бўёқ тури бўлиб, қуриганда жуда тез очаради, унинг туси ва рангининг ўзгариш даражасини аниқлаш учун жуда катта тажриба керак бўлади. Гуашь бўёқлари асосан қоғоз, картон, девор сиртларига ишланади. Гуашь бўёқларида бажарилган ишлар духобасимон хира кўринишга эга бўлади.

Дастгоҳли рангтасвир - бу ном станок (мольберт) сўзидан келиб чиққан бўлиб, унда картина яратилади. У асосан картон, қоғоз ва аксарият ҳолларда ромга тортилган матога ишланади.

Деталлаштириш - тасвирдаги жисм тузилишларининг ҳар бир қисмини қунт билан ўрганиб чиқиш. Рассом ўз олдига қўйган мақсадларига кўра деталлаштириш даражалари турлича бўлиши мумкин. Деталлаштириш - тўлик тасвирлаш демакдир.

Елимлаш - матодаги юпқа қават (дурадгорлик елими, казеинли елим) - грунт бўёқларини холстга бирикиб кетишидан ёки мойбўёқни матога ёки унинг орқа томонига ўтиб кетишидан сақлаб, юқорида айтилган қаватларни мато билан мустаҳкам боғлаб туради. Грунтли бўёқ холстни устки қаватини текислаб туради, зарур бўлган (кўпинча оқ) рангни ҳосил қилади ва рангли қаватни грунт билан мустаҳкам боғланишини таъминлайди.

Елимли бўёқлар - қурук бўёқлар, қуқун шаклида ишлаб чиқарилади ва рассом томонидан елимли сув билан аралаштирилади. Елимли бўёқларни кўпинча театр, яъни сахна кўринишларини тасвирлашда қўллашади.

Ёритилиш (тус) – тўкликдан фарк қилувчи солиштирма босқич туси. Ёруғлик кучи атрофдаги (кўшни) тусларга боғлиқ, ҳамда жисмлар бўёғига ҳам.

Ёруғлик – ёруғ-соя градациясининг элементи, жисмлар устки қисми ёритилишини аниқлаш учун хизмат қилади.

Ёруғликнинг ўзгармаслиги - жисмнинг ёруғлигини доимий ҳисоблаш қобилияти, ёруғлик ўзгаришига қарамасдан: жисмдан ва атроф муҳитдан тушиб турган ёруғлик интенсивлигининг доимий мутаносиблигига боғлиқдир.

Ёруғлик ёрдамида кўчириш - масштабни ўзгартирмаган ҳолда кўчириш усули. Асл нусҳани ойна устига қўйиб, уни устига тоза қоғоз қўйилади: ойна остида эса ёруғлик нури таралиб туради (табiiй ёки электр нури): нусҳадан акс этаётган чизиклар устидан қалам билан оҳиста чизиб чиқилади. Худди шу мақсадда қўлланадиган алоҳида кўчириш дастгоҳлари ҳам мавжуддир.

Ёруғ-соя – жисмнинг ҳажм шаклида ёруғлик ва тўкликнинг қонуний градацияси, шуларга биноан натурада қандай бўлса, қаламтасвирда ҳам ҳажм ва материал каби жисм хусусиятлари кўз билан англанади. Ёруғ-соянинг асосий градацияси: блиқ, ёруғлик, яримсоя, (шахсий) ўзининг сояси, рефлекс тушаётган соя.

Жанр /французча genre – тур маъносида/ – санъатнинг ҳамма туридаги кўриниши: бадий асар тури, шакли ва мазмуннинг ўзига хос бирлиги. «Жанр» тушунчаси маълум бир давр асарининг кенг бўлган томонларини, миллий ёки жаҳон санъати томонларини умумлаштиради. Санъатнинг ҳар бир турида жанр тушунчаси ўзгача бўлади.

Тасвирий санъатда – маълум бир шаклни тасвирлаш асосида (портрет, натюрморт, манзара, тарихий ҳамда жанг манзаралари), айрим ҳолларда эса характерни тасвирлаш (карикатура, шарж) орқали амалга оширилади.

Игна ёрдамида кўчириш – масштабни ўзгартирмаган ҳолда кўчириш усули: расм ёки чизманинг асл нусҳасини тоза қоғоз устига қўйиб, унинг асосий нукталарига, керакли жойларига ингичка игна билан санчиб чиқилади, сўнг қоғоздаги нукталарни қалам билан бирлаштирилади.

Ижодий жараён (ижод) - бадий асарни яратиш жараёни, гоёнинг пайдо бўлишидан, то унинг гавдаланишига қадар, бўлган жараён. Тасвирий санъатда ижодий жараён асарларни аниқ ва тўғри яратиш билан акс этади.

Импрессионизм /французча *impressionisme* – таассурот маъносида/ - XIX асрнинг ўрталарида санъат ва адабиётда пайдо бўлган оқим. Бу давр вакиллари дунёдаги турли ўзгаришларни, табиий равишда ҳаққонийлик ва бегаразлик билан тасвирлаб, ўзларининг таассуротларини билдиришган. Импрессионизм оқими 1860 йилларда Франция рангтасвирида пайдо бўлган (Э.Мане, О.Ренуар, Э.Дега). 1870-80 йилларда импрессионизм француз манзарасида шаклланган. К.Моне, К.Писарро, А.Сислейлар табиатни тасвирлашнинг мунтазам тизимини ишлаб чиқдилар. Рангтасвирчи рассомлардан ташқари хайкалгарошлар (О.Роден, М.Россо, П.П.Трубецкойлар) ҳам ижод этганлар.

Интерьер /французча *interieur* - ички/ - хона, бинонинг ички кўриниши. Интерьерни тўғри акс эттириш учун перспективани ўта мукамал билишни талаб этади. Бунда тасвирлаш учун шундай жойни топиш керакки, компоновка, яъни жойлаштириш тўғри бўлмоғи лозим. Интерьерни тасвирлашда қизиқарли композиция билан чегараланибгина қолмай, балки унда перспективани тўғри қуриш, жисмларни фазода жойлаштириш, ёругликни акс эттириш ҳам жуда муҳимдир.

Иссиқ ва совуқ ранглар – иссиқ ранглар ўзаро олов, қуёш, қизитилган жисмлар: қизил, қизғиш-оловранг, сарғиш ранглар билан боғлиқ. Совуқ ранглар эса ўзаро сув, муз ва бошқа совуқ жисмлар (объектлар) билан: яшил, ҳаворанг, кўкиш ҳаворанг, кўкиш бинафшаранглар билан боғлиқ. Мисол учун ультрамарин ўзи совуқ ранг, берлин лазурининг ёнида иссиққа айланади, қизил краплак эса қизил киноварга қараганда совуқроқ кўринади. Натуранинг қиёфасида ҳамиша ҳам иссиқ, ҳам совуқ туслар мавжуд. Тусларнинг бу иссиқ-совуқлиги аввало ёруглик ва сояда рангли қарама-қарши солиштирмаларга асосланади. Табиатда шундай ҳоллар бўладики, жисмлар ранги совуқ, уларнинг ғоялари эса иссиқ ва аксинча иссиқ-совуқлик ходисасига яна рангларни контраст кўриш ҳам ёндошади: натурада иссиқ ранг борлигига қарамай, кўз катакчаларида совуқ рангни кўриш вужудга келади, ҳаттоки натурада бундай ранг бўлмаса ҳам, иссиқлик совуқлик рангтасвирда табиий ходиса ва ажралмас сифат ҳисобланади.

Калька ёрдамида кўчириш - масштабни ўзгартирмаган ҳолда кўчириш усули. Калька асл нусха устига қўйилиб қалам ёки тушь билан юргизиб чиқилади. Ишлатаётган кальканинг устки қисми куруқ бўлмоғи лозим: бунинг учун мел қуқунини суртиш керак.

Катаклар ёрдамида кўчириш - масштабни ўзгартириш мумкин бўлган кўчириш усули (расмни катталаштириш ёки кичрайтириш). Катаклар асл нусхада ва тоза қоғозда бўлади. Тасвир катаклар бўйича чизилади. Катаклар шакли тўртбурчак шаклида бўлади. Катаклар ёрдамида кўчириш жараёни ўта мураккабдир, уни бажаришда жуда эҳтиёткорлик ва зийраклик керак.

Ксилография /юнонча *lōn* - ёғоч ва *graphō* - ёзаман, чизаман маъносида/ - дарахтдаги гравюра, кубба-куббали гравюранинг асосий техник кўриниши, умуман гравюранинг қадимий техникаси. Ксилографияни нок ёки бук дарахтининг бир қисмини кесиб олиб ишланади, уни фақат уст қисмига гравюра расми чизилиб, оппоқ бўлиб қолиши керак бўлган қисми ажратилади. Кўндаланг ёки энига кесилган дарахт қисмининг толалари параллел равишда бўлиб, иш асосан учли пичоқ билан амалга оширилади. Бу техниканинг имкониятлари нисбатан кенг қамровлик эмас, қийинчиликлари эса шундан иборат: пичоқнинг йўналишига нисбатан дарахт толаларининг йўналиши қарама-қарши. Торцли гравюра текисликнинг устки қисмига перпендикуляр бўлган тола билан ишланади, унинг асосий асбоби – штихель, у жуда нозик ва хилма-хил техникани амалга оширади.

Чуқурлаштирилган гравюранинг исталган кўринишига нисбатан ксилография оддий типографик машинасида тўплам билан бирга босилиши мумкин ва у кўпинча китоблар иллюстрациясида қўлланилади.

Клячка- юмшоқ ўчирғичнинг бир тури. Қаламтасвирда тусни очартириш мақсадида фойдаланилади. Клячка жуда юмшоқ ва қўл бармоқлари билан осон эзилади. У билан қаламни ўчирилмайди, фақат энгилгина ботирган ҳолда очартириш лозим бўлган жойга ишқаланади: графит клячкага ёпишиб қолади ва қоғоздан ажралади. Агар очартириш керак бўлган қисм ўта кичик ёки ингичка бўлса, бундай клячкага конуссимон шакл берилиб учини учли қилиб олинади.

Клячкани қуйидаги усул билан тайёрлаш мумкин: оддий ўчирғични уч тўрт кунга бензин ёки керосинга солинади, сўнг яна икки кун ушланади. Юмшаган ўчирғични картошка уни (крахмал) билан аралаштирилади.

Колорит /итальянча *colorito*, лотинча *color* – ранг, бўёқ маъносида/ - (этюд ёки суратнинг) расмдаги бўёқларнинг бир-бирига мос келиши - ранг қисмларининг тасвирдаги алоқадорлиги, унинг рангли кўриниши. Унинг асосий қадр киймати бойлиги ва ранглар

мутаносиблиги, натурага мос равишда жисмнинг хусусиятини ёруғ-соя бирлигида етказиш ва тасвирлаш мобайнидаги ёруғлик ҳолати. Этюд колорити куйидагича ифодаланади:

1. Ёруғлик туси ва ранглар ҳолатини ҳисобга олган ҳолда натурадаги ранг муносабатларининг фазодаги мутаносиблигини сақлаш.

2. Иссиқ ва совуқ рангларнинг бир-бирига бўлган контраст муносабатлари.

3. Натурадаги рангларнинг умумий ранг ёруғлигининг таъсири билан бўйсундирилганлиги.

Ёруғлик шартларининг ҳолатини ҳақиқий акс эттирилиши, томошабиннинг ички ҳиссиётларига таъсир кўрсатади, кайфиятини кўтаради.

Композиция /лотинча *compositio* – тузиш, қуриш маъносида/ - этюд ёки сурат қурилиши, қисмларининг мувофиқлиги. Натурани тасвирлашда: жисмларни танлаш ва кўриш, кўз қарашнинг энг мос нуқтасини топиш, ёруғлик, шакл ўлчамларини аниқлаш, композицион марказни пайдо қилиш ва унга асарнинг иккинчи даражали қисмларини бўйсиндиришдир.

Картина яратишда: мавзуни танлаш сюжет устида ишлаш, асар ўлчамини топиш, тасвирдаги шахсларни ички кечинмалари, бир-бирига бўлган муносабатлари, ҳолатлари, ҳаракатлари, маънодорлиги, оҳангдорликни кўллаш - булар ҳаммаси суратни композицион кўришнинг асосий қисмлари бўлиб, рассом фикрини аъло даражада бажарилишига хизмат қилади. Бундай композицияда ҳамма нарса ҳисобга олинади: жисмлар миқдори ва уларнинг вазни, оҳанги, перспектива, уфқ чизиғи ва тасвирга кўзнинг қараш нуқтаси, суратдаги бўёқ рангларининг бир-бирига мос келиши, уларнинг қараш йўналиши, жисмларнинг перспектив қисқариши, ёруғ соянинг тақсимланиши, ҳолати ва бошқалар.

Контур /французча - *kontour*/ - буюм шаклини акс эттирувчи чизик деб аталади.

Кўп қатламли рангтасвир – мойбўёқ рангтасвирининг муҳим техник кўриниши (подмалёвка, ёзув, лессировка). Йирик мавзули композицияни, унинг билан бирга умуман узоқ давом этувчи ишни бажариш жараёнида кўп қатламли рангтасвир, мойбўёқли рангтасвирнинг ягона тўлиқ техникаси ҳисобланади. XIX асрнинг ўрталаригача барча буюк рассомлар шу техникани

асос сифатида қўллашган. Кейинчалик импрессионистлар ундан воз кечишди.

Кўриш хиссиёти - энергия нури билан кўриш органининг бир-бирига тобе таъсирланиши натижаси ва бу таъсирни онгга таъсир этиши. Натижада инсон ёруглик ва рангнинг турли хил кўринишларини, атроф муҳит ва фазодаги турли хил шароитлардаги ёритилишда жисмлар шаклини ва табиат борлиғини акс эттирувчи ўта бой, рангбаранг градацияларни хис этади.

Кўриш яхлитлиги – рассомнинг натура жисмларини бир вақтнинг ўзида, бирданига кўриш қобилияти. Фақатгина тўлиқ кўришда жисмлар мутаносиблигини, тус ва ранг муносабатларини тўғри аниқлаш мумкин ва натура бутунлигига эришиш мумкин. Кўриш яхлитлиги бу рассомнинг буюмга усталик билан «кўз қараши»ни англатади.

Амалиётда натурани бутунлигича кўриш учун қатор маслаҳатлар мавжуд:

1) Натурани кузатиш жараёнида рассом ранг муносабатларини тўғри аниқлаши учун кўзларни бироз қисиш орқали эришади.

2) Тўлиқ кўриш учун қоғоз қисмидан тўғри тўртбурчак (2х1 нисбатда) кесиб олиб, шу дарча орқали натурани кузатиш керак. Бунда ранглар муносабатини кўз билан кузатиш мумкин.

Кўриш қобилиятининг ўзгармаслиги - жисмни қабул қилиш укуви, қобилияти, унинг ўлчамларини, шаклини, ёруглигини, рангнинг доимийлиги ва ўзгармаслиги.

Кўчириш - расм ёки чизманинг нусхасини кўчириш жараёни: ҳар хил усулда амалга оширилиши мумкин: игна, калька, босиш ёрдамида, ёруглик билан, катаклар воситасида, ҳамда сканер ва эпидиаскоп ёрдамида.

Лессировка /немисча lasieren сир билан қоплаш маъносида/ – рангтасвир техникасининг бир тури бўлиб, бошқа бўёқлар қатлами зич ҳолда қуриган текислика жуда юпқа, бақувват ва хирароқ қоплашдир. Бунда рангларнинг жарангдорлиги, алоҳида бир енгиллиги вужудга келади.

Линогравюра – линолиумда ишланган гравюра, гравюранинг бўрттирилган тури. Техника ва бадиий тур бўйича линогравюра ксилографияга жуда ўхшаш, фақатгина унда ингичка деталлар йўқлиги билан фаркланади.

Литография /юнонча lithos – тош ва grapho ёзаман, чизаман/ – тасвирий санъатда график техникасининг кенг тарқалган кўри-

ниши, у тошда ишлаш техникаси билан ёки унинг ўрнини босувчи металл пластинкаси (цинк, алюминий) билан боғлиқ.

Рассом силлиқ ёки ғадири-будир бўлган тош устига мойли литографик қалам ёки махсус тушь билан чизган ҳолда литографияни амалга оширади. Тошни кислота билан қоплагандан сўнгра расм ювиб ташланади, ўрнига типографик бўёқ билан қопланади, шунда у тошнинг кислота билан едириб тозаланмаган қисмига жойлашади. Бўёқни намланган тош бўйлаб валик орқали думалатилади, сўнгра махсус дастгоҳда тасвир босиб бажарилади.

Локал ранг – берилган жисмга хос бўлган (унинг бўялиши) ҳеч қандай ўзгартириш киритилмаган ранг. Ҳақиқатда бундай бўлмайди. Жисм ранги ҳамиша ёруғлик тушиши, рангнинг кучи, атроф муҳит, фазовий йўналиши бўйича ўзгариб туради ва у локал эмас балки шартли деб аталади. Баъзи пайтларда шартли ранг деганда жисм ранги эмас, балки атрофдаги рангларга нисбатан асосий муносабатларни олиб шартли рангнинг умумий туси тушунилади.

Локлар – рассомлар грунтларни локлар билан қоплашади, шунда мойбўёқ холстга сингиб кетмайди. Бўёқнинг боғловчи моддаси таркибига локлар аралаштирилади. Ишни давом эттиришдан олдин (қатламларнинг янада мустаҳкамлиги учун) ва яқунланган асар лок билан қопланади. Бунда лок бўёқларнинг тўйинганлигини кучайтиради. Лок қобиғи асарни атмосферанинг турли хил зарарли газ моддаларидан, ҳаводаги чанглар, қиллардан асраб туради. Мойбўёқ таркибидаги локлар унинг бир текисда ва тезроқ қуришига ҳам ёрдам беради. Рангли қатламлар эса грунт билан ҳамда ўзаро яхши боғланади. Суратларни мойбўёқ локидан кўра скипидар локи билан қоплаган маъқулроқ (шунда улар тўқ бўлиб кетмайди). Лок-фиксатор кўмир, сангина, пастель, акварель бўёқлари билан ишлаган асарларни ҳам мустаҳкамлаб туради.

Мавзу - рассом томонидан асар ғоясини ёритиш ва тасвирлаш учун танланган, ҳодисалар доираси.

Манзара – кўриниш, қандайдир муҳит, жойнинг тасвири; рангтасвир ва графикада алоҳида асар жанри, унда тасвирнинг асосий мавзуси – табиат. Кўпинча шаҳар ҳамда қурилишлар (архитектура манзараси), денгиз кўринишлари (марина) ҳам манзара жанрига кирилади.

Материаллик - Тасвирланажак жисм материаллиги аввало ёруғ-соя орқали акс эттирилади. Турли хил материаллардан ташкил топган жисмлар ўзига хос ёруғ-сояга эгадир. Цилиндр шакли-

даги гипсли жисм ёруғликдан яримсояга, соядан рефлексга равонлик билан ўтади. Цилиндр шаклидаги шишали жисм эса аниқ ёруғсояга градациясига эга эмас. Унинг шаклида фақат блиklar ва рефлекслар мавжуд. Металл жисмлар ҳам асосан блиklar ва рефлексларга эга. Агар расмда ёруғ-сояни ифодаласак, унда жисмлар материал бўлиб кўринади. Яна бир бошқа жисмларнинг материал сифатида боғлиқ бўлган муҳим шартлардан бири - бу расмда ёки рангтасвир этюдида натурага пропорционал бўлган жисмлар ўртасидаги тусли ва рангли муносабатларнинг сақланиши. Жисмларнинг материаллик сифатини кўрганда бизнинг онгимиз асосан уларнинг тус ва ранг муносабатлари (фарқлари) бўй сунади. Шунинг учун, агарда ёруғ-соя, тус ва ранг муносабатлари натуранинг томошабин образига мослашган ҳолда акс эттирилган бўлса, биз натюрморт жисмларининг ёки манзаранинг тўлиқ материал сифати тасвирини кўраемиз.

Миология - мускул ва тўқималарни ўрганувчи фан.

Миниатюра рангтасвири /французча – miniature, италянча – miniatura кизғиш бўёк/ ўрта асрларда ҳали китоблар ишлаб чиқилмаган вақтданок ривожлана бошлади. Кўлда ёзилган китоблар накшинкор, гулли безаклар, жуда нозик, ҳар бир бети эса чиройли тасвирлаган миниатюралар билан безатилган. Миниатюра рангтасвири техникаси билан шарқнинг буюк мусаввири Камолиддин Бехзод давридаёқ турли хил машҳур кўлэмалар юксак маҳорат билан безатилган. Бу миниатюра асарлари сув бўёқлар билан нафис ва чиройли қилиб тасвирланган.

Мойбўёқлар – ўсимлик ёғи билан аралаштирилган бўёқлар: (лён, лолақизғалдоқ ёки ёнғоқли). Мойбўёқлар ёруғлик ва ҳаво таъсирида аста-секин қотиб боради. Мато, дарахт, картон каби асослар кўпинча мойбўёқда ишлаш учун грунтланади. Мойбўёк мўйқаламларини тозалаш учун уларни керосин, скипидар ёки бензинда тозалаб, сўнгра совунлаб иссиқ сувда ювилади, ҳамда қоғозга ўралади.

Моделлаштириш /французча – modeler, яшаш маъносида/ – тасвирий санъатда: ёруғ-соядаги бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтишдаги изчилликнинг бўртган-пластик ва жисмлар оламининг фазовий шаклланиши (рангтасвир, графика) ёки уч ўлчамли шаклнинг ўзига хос пластикаси (ҳалқалтарошлик, рельеф). Моделлаштириш одатда перспективани ҳисобга олган ҳолда, рангтасвирда эса бундан ташқари ёруғ-соя градацияси билан боғлиқ босқичлар

ёрдамида амалга оширилади. Моделлаштиришнинг вазифаси жисмининг оддий ёритилиши билан чегараланиб қолмайди: жисмининг образли хусусиятида иштирок этган ҳолда уни умумийлаштиради, табиийлигини бўрттиради ва кучайтиради.

Модернизм /французча – modernizme, энг замонавий, янги маъносида/ – (XIX аср охири ва XX аср бошларида санъатда пайдо бўлган оқим) – XIX–XX асрлар охиридаги санъат ва адабиёт йўналишининг умумий белгиланиши (кубизм, сюрреализм, футуризм, экспрессионизм, абстракт санъат ва х.к.). Модернизмнинг асосий хусусиятлари – реалистик санъатнинг кўринишини ва унинг ролини тан олмаслик. Реалистик бадий мероснинг профессионал маҳоратларни бузиб кўрсатиш ёки эътибор қилмаслик.

Мозаика (ранг-баранг шиша, тош, ёғоч ва шу кабиларни йиғиб гул, нақш яратиш) /французча – mosaïque, италянча – mosaiko, куй, мусиқага бағишланган маъносида/ - монументал рангтасвирнинг алоҳида бир техник кўриниши бўлиб, у турли хил ранг-баранг қаттиқ жисмлар – табиий рангдаги тошлар, лой усти куйдирилган рангли эмаллар, булар асосий материал сифатида асос қилиб олинади. Тасвир қисмчалардан бир-бирига зичлаштириб, цементга ёки махсус мастикага жойлаштирилади. Сўнг, жил-валаб чиқишдан ташкил топади.

Мольберт «дастгоҳ» /немисча - Malbrett/ - дастгоҳ (шу сўздан дастгоҳли рангтасвир йўналиши келиб чиққан) рассомга зарур бўлган суратни керакли ҳолатда сақлаб турадиган ускуна.

Монотипия - монотип /юнонча monos – бир ва typos - нусха маносида/ босиш жараёни билан боғлиқ бўлган график техниканинг алоҳида кўриниши. Бўёқлар силлиқ текисликка, дастгоҳда босиш учун қопланади. Босиб тушурилган тасвир ягона нусха бўлиб қолади.

Монументал рангтасвир - катта ўлчамдаги рангтасвир асарларининг алоҳида бир кўриниши. Архитектура иншоатларининг девор ва шифтларини безайди (фреска, мозаика, панно). Монументал рангтасвирнинг юксаклиги, унинг асарлардаги маълум катталиги, архитектура билан боғлиқлиги, оддийлик ва композициянинг қисқа ва лўнда ифодалаш усули, силуэт аниқлиги ва пластик шаклнинг умумийлигини талаб қилади.

Муҳит (фон) - тасвир атрафадаги исталган муҳит.

Мўйқаламлар – мўйқаламлар думалоқ ва япалоқ ҳолда бўлиб, олмахон тукидан ёки қаттиқ қилдан тайёрланган бўлади. Қат-

тиқ қилдан қилинган мўйқаламлар мой бўёқлар билан ишлашга мўлжалланган, аммо улардан темпера ёки гуаш бўёқларида ҳам фойдаланилади. Олмахон мўйнасидан тайёрланган мўйқаламлар акварелда кенг ишлатилади. Мўйқаламлар катталиги рақам билан белгиланади. Текис мўйқаламларнинг рақамлари унинг миллиметрдаги кенглигига мослаштирилади, думалок мўйқаламларнинг эса диаметрга (миллиметрга ҳам) мос равишда бўлади.

Мойбўёқларда астойдил ишлагандан сўнг, дастлаб эритгичларда, сўнгра мўйқаламлар илиқ сувда совунлаб ювилади. Мўйқаламларни ацетон билан ювиш асло мумкин эмас; унинг қиллари ишдан чиқади. Акварель мўйқаламлари ишлатилгандан сўнг тоза сувда ювилади. Асло мўйқаламнинг қотиб қолишига йўл қўймаслик керак. Ювиб, тозаланган мўйқаламни коғозга ўраб қўймоқ лозим, шунда у ўз шаклини сақлаб қолади.

Мутаносиблик - жисмларнинг ёки уларнинг бўлақларини бир-бирига ва бир бутунликка бўлган муносабати. Рангтасвир ёки қаламтасвирда муносабатлар мутаносибликка мос равишда вужудга келади, яъни катталашуш ёки қисқариш бир вақтнинг ўзида бир хил кўринишда ифода этилади. Мутаносибликни сақлаш ҳал этувчи аҳамиятга эга, чунки у жисмнинг муҳим белгиси бўлиб, тўғри ва аниқ тасвирнинг асоси ҳисобланади.

Муносабатлар мутаносиблиги - реалистик рангтасвир қонуни. Натурани кўриш, ҳар бир этюддаги ёруғлик рангларининг бошқалари билан боғлиқлиги, мутаносиблигини белгилаб беради. Тус ва ранглар фақатгина бирламчи эмас, балки атроф муҳит билан боғлиқ ҳолда, бошқа тус ва ранглар билан биргаликда қабул қилинади. Шунинг учун рассом натуранинг тус ва ранг фарқларини тасвирнинг мутаносиб мослаштириш усули билан жисмларнинг перспектив ҳажмларини этюдда шакллантиради. Булар билан этюднинг ёритилиш ҳолатига, бўртган шаклнинг тўғри тузилишига, материаллигига, фазовий чуқурлик ва тасвирнинг бошқа сифатларига эришилади.

Наво (карниз) - меъморчиликда, хусусан миллий услубда қурилган тарихий ва маданий обидаларда наво /карниз/ безаги муҳим аҳамиятга эга. Наво бинонинг ичкари ва ташқари қисмида ишлатиладиган безак туридир. У бино ичкарисида шифт ва девор оралиғидаги қисмини безаса, ташқари қисмида эса бино деворларининг юқори қисмида қўлланилади ва бинонинг ташқи қисмига янада кўрк беради.

Наво безаги ганчин, ёғоч ва мрамардан кесилган бўлиши мумкин. Ганчин наво безаги устаси, уста Ширин Муродовнинг ажойиб намуналари пойтахт Тошкентимизнинг кўпгина биноларини безашда қўлланилган. Алишер Навоий номли Академик Давлат опера ва балет катта театри биноти шулар жумласидандир. Халқ усталаридан Тошпўлат Арслонқулов, Маҳмуд Усмонов, Шамсуддин Ғофуров, Жалил Ҳакимов, Саидахмад Маҳмудов, Олимжон Қосимжонов, Ота Палвонов, Мақсуд Қосимов, Қодиржон Ҳайдаров, Ортиқ Файзуллаев кабилар, меъморчилик санъатининг ушбу наво безагининг ганч, ёғоч ва нақш намуналарининг катта мутахассис усталаридандир.

Натура - /лотинчадан – natura/ табиат маъносида тасвирий санъат асари яратиш учун атроф муҳит, табиат, инсон ва ҳайвонлар, ўсимлик ва бошқаларга айтилади.

Нюанс - /французчадан – nuanse/ бир ранг тусланишидан иккинчисига ўтиш /рангтасвирда/, бир ёруғлик тусланишидан иккинчисига ўтиш /графикада/.

Натурадан рангтасвир ишлаш жараёни - ишнинг бошлалиши, ўртаси ва якуний босқичларининг бориши жараёнининг алоҳида тартиби. Бу жараён умумийликдан шаклнинг майда қисмларини ишлашга қадар бориб ва яна умумлашиш билан якунланади. Рангтасвирда бу босқичларда қуйидаги аниқ масалалар ҳал қилинади:

1) Ёритилишнинг тус ва ранг ҳолатларини ҳисобга олган ҳолда асосий ранглар муносабатларининг топилиши (унинг кучи ва спектр таркиби),

2) Топилган асосий муносабатлар чегарасида, алоҳида жисмлар ҳажм шаклларининг рангда қуриши;

3) Умумлаштириш босқичида - жисмларнинг кескин чизиқларини юмшоқлиги, майинлашуви, алоҳида жисмларнинг тус ва рангларини пасайиши ва кучайиши, унга иккиламчи жисмнинг бўйсунуши. Охир оқибатда барча рангларнинг бутунлик ва бирликка келтирилади.

Натюрморт – /французча naturemorte – жонсиз табиат/ мева, сабзавот, гуллар ва бошқаларга бағишланган тасвирий санъатнинг жанрларидан бири. Натюрморт тасвирлаётган рассомнинг вазифаси, инсонни қамраб турган атроф муҳитни, нарса ва буюмларни ҳаққоний акс эттиришдир. Натюрморт ишлаш айниқса ўқув жараёнида малакани ошириш учун жуда фойдалидир. Натюрмортда иш-

лаш оркали рассом ранглар жозибаси, тасвирлаш қонунлари, шаклни рангли моделлаштириш техникасини ўрганади.

Натуранинг умумий тус ва рангли ҳолатлари - турли кучдаги ёритишнинг натижаси. Турли хил ёруғликда ёритиш учун (тонгда, кундузи, окшомда ёки ҳаво булут пайтида) этюд рангини кўришда ҳар доим ҳам палитранинг оч ва тиниқ рангларидан фойдаланилмайди. Баъзи ҳолатларда рассом оч рангдан фойдаланади (ҳаво булут, қоронгу хона), бошқа пайтларда оч ва тиниқ ранглардан (масалан, ҳаво очиқ). Бу манзара рангтасвирида муҳим бўлган, ёруғлик ҳолатини акс эттиришига хос ва шу ҳолат билан унинг ҳаяжон таъсири белгиланади (тасвирнинг тус ва ранг масштабини кўринг).

Остеология - суякларнинг тузилиши ва шаклини ўрганувчи фан.

Офорт – /французча *l'au-forte* – «ўткир» ичимлик ёки азот кислотаси маъносида/ игнали ёки штрихли офорт, металда чуқурлаштирилган гравюранинг кенг тарқалган техник кўриниши. Гравюра махсус игналар билан ишланади. Тасвир деталларини бир маромда бўлмаган йўналишда кириб, кислота (эритма) ёрдамида штрихнинг жонланишига ва тўйинишига эришилади. Бу техника нисбатан содда ва серкирралилиги билан ажралиб туради.

Оҳанг ва уйғунлик – асарнинг у ёки бу композицион элементларининг бир маромда такрорланиши, бутунликни ташкил этувчи махсус ўлчам. Оҳанг контраст орқали ҳамда шакллар, жисмлар, чизиқлар, ҳаракатлар, ёруғлик, соя ва ранглар гуруҳининг мослашувида пайдо бўлиши мумкин.

Палитра – 1) унча катта бўлмаган юпка тўртбурчак ёки овал шаклдаги тахтача, қаттиқ қоғоз. Рассом иш жараёнида бўёқларни аралаштиришади. 2) Рассом иш жараёнида фойдаланадиган бўёқларнинг аниқ кетма-кетлиги.

Панорама – аниқ айлана лента шаклидаги рангтасвир ҳолсти. Холстда рангтасвир туширилишидан аввал турли реал бутафор жисмлар жойланади, улар олдинги планни рангтасвирга айлантиради. Панорама одатда залнинг махсус мўлжалланган марказида, қоронғирок жойга жойлаштирилади. Панорама билан диораманинг фарқи шундаки диорама букланган айлана шаклидаги рангтасвирдир.

Пастель /французча – *pastel*, итальянча – *pastello*, хамир маъносида/ – рангли қуқундан тайёрланган қобиқсиз рангли қалламлар. Уларни рангбаранг қуқунларни елимли модда аралашмадан тайёрланади (олча с:ими. декстрин, желатин, казеин). Пастел

коғоз, картон ёки матода қўлланади. Рангли пастеллар худди қаламтаствирдаги каби штрихлар билан чизилади, ёки қўл бармоқлари ёрдамида едириб суркатади, бу нозик рангларнинг бири-бирига киришиб нафис ва жарангдор асар яралишига сабаб бўлади. Пастель билан ишлашда бўёқлар қатламини осонлик билан олиб ташлаш ёки янгидан қоплаш мумкин, чунки у ғрунтдан тез ажралади. Пастелда ишланган асарлар махсус эритма билан қопланади.

Пастозлик – мойбўёқ рангтаствир техникасида бадий усул сифатида қўлланиладиган, рангли қатламнинг маълум қалинлиги.

Прописать (ишлов бериш) – мойбўёқ билан подмалёвка ҳамда лессировкадан кейин, матодаги асосий босқич. Кенг маънода прописка сўзини гоҳида подмалёвка деб ҳам аташ мумкин.

Пленэр рангтаствир – очик ҳаводаги рангтаствир. Очик ҳавода ишланган этюд ёруғлик ва ҳаво таъсирида ранглар турлича ўзгаради. Бунда асосий эътиборни натуранинг умумий тус ва ранг ҳолатларига қаратиш лозим (ёритишнинг кучи ва ранги в.б.). Пленэрдаги этюднинг тус ва ранг муносабатлари ҳал этувчи жараён ҳисобланади.

Портрет - /французча *portrait* – тасвирламок/ тасвир, унда аниқ бир инсоннинг ташқи кўриниши, тузилишлари ифодланади. Портрет санъати ташқи кўриниши билан бир қаторда, инсон киёфасида унинг руҳий ҳолати, у яшаётган давр акс этишини талаб қилади. Рассом тасвирлаётган инсонларга нисбатан ўзининг шахсий муносабатини билдириши керак.

Пуркине таъсири – ёритилишнинг кучайтирилиши ёки пайтирилиши натижасида ранглар ёркинлигининг ўзгариши. Масалан, кундуз кун кизил ва сариқ рангларнинг нисбий тиниклиги кучли бўлади, окшомда эса (кош қорайганда) – яшил ва кўк ранглар. Чунки, кундузи оддий ёритилишда кўзларимиз бир катакчаларда кўради. Қолбачалар сариқ ва кизил рангларга кўпроқ таъсирчанрок.

Равонлик – уйғунлик, оҳангдорлик, аниқлик ва шаклнинг пластикаси, натура тасвиридаги рассом белгилаб қўйган чизикларнинг уйғунлиги.

Ранг хусусиятлари - рангли туси ёки тус: кизил, кўк, сариқ, сарғиш-яшил, ёруғлик ва тўйинганлик (унинг қулрангдан фаркланиш босқичи, яъни тоза спектр рангига яқинлашиш босқичи). Рангтаствир жараёнида шу уч хил хусусият бўйича натурадаги ранглар солиштирилади, уларнинг рангидаги фарқлари топилади ва этюдда мутаносиб муносабатларда акс этади.

Ранг муносабатлари – натура рангларининг, ранг туслари, ёритилиши ва тўйинганлиги бўйича фарқлари. Натурада ранг доимо уни камраб олган мухит, унга чамбарчас боғлиқ бўлган атроф, жисмлар билан бевосита боғлиқ. Шунинг учун этюднинг ранг муносабатлари натуранигина мутаносиб ҳолда бўлиши керак.

Рангтасвир - тасвирий санъатнинг асосий кўринишларидан биридир. Жисмнинг кўринишини, унинг ташқи белгиларини график усуллар, яъни чизиклар ва тушь билан ифода этиш ҳам мумкин. Лекин атроф мухитнинг барча гўзал гўшаларини турли ранглар жозибаси ила инсонга тўла-тўқис тасвирлаб бериш ҳам мумкин. Техник жиҳатдан рангтасвир қуйидагиларга бўлинади: мой, темпера, фреска, мум, мозаика, витраж, акварель, гуашь ва пастель. Ушбу номлар рангтасвир техникаси усулларини кўлланишларидан олинган. Рангтасвир асарининг асосий вазифаси шундаки, у рассомнинг ички дунёсини тўла ифодалайди.

Рангтасвир қуйидаги турларга бўлинади: дастгоҳли, монументал, декоратив, театр декорацияси ва миниатюра.

Декоратив рангтасвирнинг алоҳида вазифаси шундаки, у фақат бинонинг интерьер ва экстерьерини безаш, унинг кўринишини кенгайтириш ёки аксинча ҳар хил шаклда қисқартириш учун хизмат қилади. Декоратив рангтасвир интерьердаги ҳар хил нақшинкор кўринишлар, ҳайкалтарошлик элементларини бир-бири билан боғлаб, кўркамлиги ва чиройини аниқлаштиради. Уларни меъморчилик билан мослигини ёрқин намоён этади. Декоратив рангтасвир билан буюмларни ҳам безаш мумкин: (қутича, сандиқ ва бошқалар). Уларнинг мавзуси ва тузилиши эса жисмнинг шакли билан боғлиқ.

Рангтасвир техникаси - мойбўёқ, акварель, темпера, пастель, фреска, мозаикаларда ишлаш йўллари.

Рангтасвирда этюд—енгил ва тез ишланган, унча катта бўлмаган ўлчамдаги этюд. Бундай қаламчизгининг асосий - вазифаси тўлиқ кўра билишни шакллантириш, унинг асосидаги ранг муносабатларини топа олиш ва тўғри акс этириш. Маълумки, тасвирни рангтасвирда ифодалаш, натуранинг асосий ранглари жилоси ўртасидаги фарқларининг пропорционал етказиб бериш билан белгиланади.

Ранг ўзгармаслиги – ёруглик шарт-шароитини ўзгаришига қарамадан жисм рангининг спектрал куч таркиби (кундузги, кечки, сунъий).

Жисмни ўзгармас ҳолда қабул қилиш қобиляти ва ранг-тасвирда жисмларни тасвирлаш ҳамда аниқ шароитдаги ёруғлик-даги ҳодисаларни, қандай бўлса айнан шундайлигича бўлиши, маълум бир муҳитда ва маълум бир масофада бўлиши, рангтас-вирдан таълим олишнинг биринчи босқичларида талабага маълум қийинчилик яратади. Ҳаваскор рассом ранглар ёруғлик тушиш ша-роитга қараб ўзгаришини билса-да, уни ўзгармас деб кўради. Ми-сол учун ям-яшил рангда бўлган дарахтни ботаётган қуёш нурлари ҳисобига қизғиш ранг ёки ҳаво ранг самони сарғиш-пушти рангда бўйшага тажрибаси етмайди.

У оқ рангдаги жисмларнинг ҳамиша, ҳамма қисмлари оқ, тўқ жисм эса доим тўқ бўлади деб ҳисоблайди. Бироқ натурадаги ёруғлик тушган тўқ жисмнинг сатҳи оқ жисмнинг сояли қисмига қараганда кўпроқ ёруғ нурлар таратади, шунинг учун ҳам оқ жисм-нинг сояси, тўқ жисмнинг ёруғ қисмига қараганда тўқроқ бўлади.

Манзара этюди устида ишлаётган тажрибасиз рассом ёруғлик деярли камайиб қолгани ва у қош қорайиб қолганини сезмай қолади.

Атроф муҳитдаги жисмлар турли хил ёруғлик билан ёри-тилиши мумкин, бунда жисмдан акс этган ёруғлик туфайли спектр таркиби ўзгаради. Ўзгармасликни сезиш қобиляти турли хил сабабларга кўра ортиб бориши ва кучайиши мумкин. Хроматик ёруғлик қанчалар кучли бўлса ва жисм кузатилаётган ердан қанча-лик узоқ бўлса, ўзгармасликни сезиш шунчалар кучсиз бўлади. Жисм сатҳини ёруғлик нурларини кучли акс эттира олиш қо-билияти ҳам ўзгарувчанликка мисолдир: оқ рангда бўлган жисм-ларда ёруғлик сезиларли даражада бўлади. Ёруғлик ва расмлар-нинг мос келиши ўзгармаслик қобилятини кучайтиради. Булутли муҳитдаги қишки манзарани кузатганда, мураккаб тусларни сезиш мумкин. Агарда мана шу манзаранинг таркибий қисмига, электр нур билан ёритилган хонадан туриб қаралса, ойна ортидаги кўри-ниш шиддатли - кўкимтир бўлиб кўринади. Агар хонадан чиқиб очик осмонга қаралса, манзаранинг кўк туси бир-неча дақиқадан сўнг ғойиб бўлади. Шунга асосан томошабиннинг ўзгармасликни, барқарорликни сезиш кўникмаси театр сахнасидаги рангли ёруғлик-лар ёрдамида пайдо бўлади: залдаги иссиқ электр ёруғликлари сўниб, пардалар очилиб, сахнада қиш манзарасини, тўлин ой ёки ёруғлик-нинг бошқа ҳолатларини кўриб томошабин хайратда қолади.

Амалиёт натижасида рассомнатурада муҳит билан шартлаб қўйилган ва жисм рангининг ўзгараётган ёруғлигини сезишни ўрганadi. Ташқи оламнинг турли ўзгаришларининг, хилма-хилликларини кўриб тасвирлаб беради. Масалан: К.Моне битта манзарани (қор уюми) тасвирлаш жараёнида этюдни бир неча бор босқичларини ишлаб чиқиб табиатнинг турли хил шароитдаги рангларининг ўзгаришини мукамал ўрганиб чиқди. Ўзгарувчанликни кўрсатиш мақсадида Н.Н.Крымов бир томони қора ранг билан қопланган оқ рангдаги кубни қўйиб оқ томонини сояда қолдирган ҳолда, қора томонига кучли электр нурини туширган. Бунда унинг шогирдлари шуни таъкидлашганки, кубнинг ёруғлик туширилган қора томони сояда қолган оқ томонига нисбатан очроқ эди. Крымов ўз шогирдларига унча катта бўлмаган картондан гармошка шаклини ясаб, унинг текисликлари турли-хил рангда бўятиб ҳар икки томондан ёруғлик тушишини яъни: бир томондан электр нури, иккинчи томондан эса табиий кундузги ёруғлик тушиб туришини тавсия этган. Электр нурлари совуқ ранглар билан қопланган томонга қаратилган.

Ҳаваскор рассом, жисм шаклини тўғри қабул қила олиш билан бирга унинг ёруғлиги, ранги, ёруғлик тушиш муҳити ва фазони ҳам ҳисобга олиши керак.

Рангтасвирдаги ранг – умуман ранг – бу жисмларнинг акс этаётган нурларнинг спектр таркиби билан уйғунликда маълум кўриш хусусиятини жалб қилиш хусусияти. Ҳар кунги ҳаётда ҳар бир жисмда ёки (объектда) қандайдир бир ранг мустаҳкамланади. Бундай рангни жисмли ёки локал дейилади (ўтлар – яшил, само – ҳаворанг, денгиз суви – кўк ва х.к.). Ҳаваскор рассомларда рангни жисмли кўриш мавжуд бўлади ва бу бўёқнинг ҳаваскорлигига олиб келади. Рангтасвирда ҳаққоний тасвир фақатгина шаклли рангни эмас, балки атроф муҳитдаги ёритилишига қараб ўзгарган рангни тасвирлагандагина акс этиши мумкин. Шаклнинг ранги ёритилишнинг кучайиши ёки сустлашишида ўзгаради. У ёритилишнинг спектраль таркибидан ҳам ўзгаради. Жисм турган муҳит ҳам ранг-баранг нурлар таратади, улар бошқа жисмларда акс этиб рангли рефлекслар ҳосил қилади. Ранг контраст таъсиридан ҳам ўзгаради. Шу тариқа жисм ранги доимо рангли ва ёруғ-сояли доғлар (рефлекслар ва бликлар) дан ташкил топган мозаика пайдо қилади. Айнан шу ранг, реалистик рангтасвирнинг асосий тасвирий усулларидан бири ҳисобланади.

Ранг ўз-ўзидан инсонга нисбатан қандайдир таъсир кўрсатади деб ҳисоблаш одат бўлиб қолган. Гоҳида тўқ ва оч туслар эстетик кайфият бағишлайди деб ўйлашади; кулранг ва қора ранглар хомушликни белгилайди ва ҳ.к.

Ракурс /французча raccourci - қисқариш маъносида/- жисм шаклини перспектив қисқартириб. Унинг ҳаққоний кўринишини ўзгаришига олиб келади: кескин қисқаришлар жисмнинг усти ёки тагидан кузатганда намоён бўлади.

Реализм - /лотинча realis - ҳақиқий, асосли маъносида/ ҳаётни чуқур англаш ва унинг борлиқ ҳамда гўзаллигини ҳаққоний акс эттиришга асосланган бадиий ижод методи.

Рефлекс - жисмларга атроф-муҳитдан тушаётган нурларнинг акс этиши, оч ёки рангли ёруғлик. Ҳамма жисмлар бир-бири билан рефлекс орқали боғланади. Ғадир-будур, хира жисмларда улар унчалик аниқ бўлмайди, силлиқ жисмларда кўпроқ билинади ва аниқ ажралиб туради. Ялтироқ жисмларда улар янада аниқроқ бўлади.

Ром – рассом ишлайдиган мато ромга тортилади. Унинг вази-фаси матони таранг ҳолатда сақлаб туриш. Катта ҳажмдаги ромка-ларни крестовина билан тайёрлашади, чунки, у диагонал кийша-йиш ва букланишлардан сақлайди.

Ром - рассом яратган сурат чегарага эга, яъни рамкага. У композицияни яқунлайди, бирликни яратади, томошабин назарини асарнинг ўзига йўналтиради. Кўпинча ром тўғри тўртбурчак шаклини ташкил қилади, камдан-кам айлана ёки овал бўлади. Улар зинама-зина тузилишга эга бўлиб, томошабин қарашини тасвир ланаётган оламга етаклаб кетади. Жуда бой ва гўзал ишланган, турли геометрик шаклда ўйиб тайёрланган ромлар ҳам мавжуд.

Санъатда маъно ва шакл – санъатдаги чамбарчас боғлиқ ва шартланган босқич бўлиб, бири тасвирда айнан нима акс эттирилган ва кўрсатилганлигини кўрсатса (маъно), иккинчи қайси усуллар билан бунга эришилган (шакл). Тасвирий санъатдаги бадиий шакл тоифасига: сюжет, композиция, типаж, қаламтасвир, рангли қатламлар, ҳажм, фазовийлик, ёруғ-соя, қурилиш ва бошқалар.

Силуэт – оч фондаги инсон, ҳайвонот ёки жисмнинг бир тусли текис шарпа тасвири. Силуэт атамаси XVIII асрдаги молия вазири Э.де Силуэт исми шарифидан олинган бўлиб, унинг шакли карикатура соя шарпа сифатида чизилган.

Солиштириш - мутаносиблик, тус, ранг муносабатлари ва бошқаларни аниқлаш услуби. Жисмнинг шакл хусусиятини тушуниш учун, унинг тус ва рангини бошқа жисмлар билан солиштириганда аниқлаш мумкин. Натурани тўғри тасвирлаш учун, рассом этюдда натурага мутаносиб бўлган жисмларнинг ўлчамлари, туси ва ранглари фарқларини яратиши лозим. Айнан солиштириш усули билан жисмларнинг ранглари муносабатларини аниқлаб, мато ёки қоғозда тасвирлаш мумкин.

Соддалик, оддийлик – тасвирий санъатнинг формалистик окимларидан бири. Санъат шаклларига ўхшатиш учун реализм эришган натижаларга буткул карама-қаршилиги билан ифодаланади.

Соя – ёруғ-соянинг элементи (мураккаб бир бутуннинг таркибий қисми) натура ва тасвирда камрок ёритилган бўлакдир. Соялар шахсий ва тушаётган сояларга ажратилади. Шахсий соя деб жисмнинг айнан ўзининг соясига айтилади. Тушаётгани - бу бирор қисмнинг атрофдаги жисмларга тушаётган сояси.

Сунъийлик – бадий амалиётда: оддийлик ва табиийлик мавжуд бўлмаган йўналишда ижод қилиш хусусияти.

Сурат ғояси - асарнинг асосий фикри, унинг маъноси ва образ тузилишининг маълум омили.

Сурат – дастгоҳли рангтасвир асари, рассом ғоясининг ижодий маҳсули. Сурат ҳақиқийлиги ва ҳаққонийлиги, бадий шаклининг тугалланиши билан ҳам ажралиб туради. Сурат рассомнинг ҳаёти ва ижоди давомидаги фикри, кузатувчанлигининг натижасидир. Рассом қаламчизгилар, хомаки расм, этюдлар, эскизлар тўплаб, бўлажак сурат (асар) учун турли маълумотлар йиғади, асар композицияси асосини яратади. У натурага суянган ҳолда сурат (картина) яратади. Бу жараёнда асосий ўринни кузатувчанлик, тасаввур ва фикр эгаллайди. Сурат (картина) асосида рассом маълум бир ғояни илгари суради.

Стилизация – соддалаштириш. Тасвирий санъатда, кўпроқ декоратив амалий санъатда шартли усуллар ёрдамидаги шакл ва жисмларни умумий тасвирлаш дизайни. Соддалаштириш асосан нақшга хос бўлиб, у тасвир чизмаларига айлантирилади.

Сграфитто – монументал – декоратив рангтасвир тури бўлиб, Леонардо да Винчидан давридан бошлаб. Италия уйғониш даври рангтасвири билан боғлиқ ва у ижронинг майинлигини белгилаб беради.

Сюжет - 1) асарда акс этган аниқ воқеа ёки ходиса. Битта сахна, мавзу турли хил сюжетларда ёритилиб берилиши мумкин; 2) Баъзида сюжет деганда жонли натуранинг исталган кўриниши ёки тасвир учун олинган жисмлар оламини тушуниш мумкин. Кўпинча сюжетни асарнинг асосига қўйилган (айниқса, манзарада) мотив тушунчаси тушунилади.

Темпера бўёқлар – /итальянча tempera – бўёқларни аралаштириш маъноси/ сув-елимли бўёқлар. Тухум сариғи, курук кукунлардан тайёрланади. Ҳозирги кунда, яримсуюқ бўёқлар ҳам тайёрланаяпти, тухум сариғи ёки ўсимлик ёғидан олинган эмульсия, тухум ва елимдан тайёрланиб, махсус идишчаларга жойлаштирилади. Темпера бўёқларини сув билан аралаштирилиб, худди мой-бўёқдагидек қуюқ усулда, ҳамда акварелдаги каби сув билан ҳам ишлаш мумкин. Улар гуашга нисбатан секинроқ котади. Темпера бўёқлари билан ишланган асарнинг кўриниши хирарок бўлади, шунинг учун баъзи ҳолларда махсус лок билан копланди.

Техника – санъат соҳасида: алоҳида ўрганиш ва усуллар мажмуаси, йиғиндиси, унинг натижасида бадий аср яралади. «Техника» тушунчаси тор маънода рассомнинг махсус материал ёки асбоб билан ишлаш натижаси, шу материалнинг бадий имкониятларидан фойдалана билиш. Янада кенгрок маънода бу тушунча тасвирий хусусиятнинг мос элементларини ўз ичига қамраб олган-жисмларнинг моддийлигини, бўртган шаклни яшаш, фазовий муносабатларни моделлаштириш ва ҳ.к. Барча техник усуллар бадий натижага олиб келиши керак. Техник усуллар мазмунга бевосита боғлиқ. Реалистик техниканинг асосий хусусиятлари энг аввало асарнинг ғоявий-қиёфали қурилишига бўйсунганлигига асосланади.

Тус («рангли» сўзи бўлмаган ҳолда) - рассомлар атамасида ранг ёруғлиги тушунчаси. Исталган хроматик ёки ахроматик ранг турли ёруғликка эга бўлиши мумкин. Масалан қизил: «қизил бўёқнинг оч туси» ёки «бўёқнинг тўқ туси». Баъзи «тус» атамаси колорит тушунчасига нисбатан ишлатилади, масалан «паннонинг олтин туси», «асарнинг жигарранг туси». Рассомлар кўпинча «тус» атамасининг ўрнига «ёруғлик» атамасини қўллашади.

Туслилиқ - рангтасвир ва графика асарларининг колорит ёки ёруғ-соясининг ташқи хусусиятларини белгилаб берувчи атама. У кўпинча рангга нисбатан ишлатилади ва «рангли гамма» атамаси билан мос тушади.

Тасвирининг тус ва ранг масштаби. Натурага мутаносиб бўлган тус ва рангларни етказиб бериш, палитра бўёқларининг ёруғлик ва тўйинганликларининг турли диапазонларида амалга оширилиши мумкин. Булар натура ёритилиш кучининг умумий ҳолатига ва узоклашиб боришига боғлиқ. Бу ҳолатни акс эттириш учун доимо натурадан иш бошлашдан олдин, рассом этюддаги оч ва тўқ рангларнинг ёруғлик ва ранг кучлари қандай бўлишини олдиндан белгилаб қўйиши керак. Натурадаги энг оч ва энг тўйинган рангларни рассом бор очликда имкон қадар олиши мумкин. Айнан шу тарзда тасвирининг тус ва ранг масштаби сақланади. Бунда натурадаги жисмларнинг тус ва ранг муносабатлари акс этади.

Тасвир туслари - турли хил ёруғликдан сояга ўтиш кетмакетлиги, яъни буюмнинг турли тус кучига эга бўлган қисмлари. Тусли тасвирга энг яққол мисол қилиб, каламтасвирда бажарилган буюмни туслашни кўрсатиш мумкин.

Тасвирининг ола-булалиги. Ҳаваскор рассом натурани бўлак-бўлак қилиб қизиши ёки ишлаши натижасида ҳосил бўладиган этюднинг камчилиги. Бунинг сабаби шундаки, тажрибасиз рассом жисмларни туси ва ранги буйича солиштирган бўлсада, уларга галма-галдан, алоҳида қараган. Агар рассом жисмларнинг уч хил хусусияти бўйича (ранг, ёруғлик, тўйинганлик), кўриб солиштира олишга ўрганса тасвирдаги тус ола-булалиги бўлмайди.

Тасвирининг бутунлиги – натурани тўлиқ кўрган ҳолда унинг нисбатларини солиштириш усули бўйича натурадан ишлаш натижаси.

Театр-декоратив рангтасвир - манзаралар, костюмлар, грим, театр сахнасининг ясама жиҳоз ва асбоблари рассом эскизи бўйича ишланади ва спектакль мазмунини янада чуқурроқ очиб беришга ёрдам беради. Манзара воқеа бўлиб ўтган жой ва вақт ҳақида тасаввурга эга бўлишга ёрдам бериб, томошабинда сахнадаги воқеани қабул қилиш қобилятини кучайтиради. Костюм ва грим эскизида рассом персонаждаги айнан ўша даврни акс эттиришга, унинг ижтимоий ҳолатини ифодалашга интилади.

Тесқари перспектива - тасвирий санъат қонунларига зид бўлиб, шаклнинг аслига нисбатан бузиб кўрсатилишидир.

Тон – юнончадан «tonos», «кучланиш», каламтасвир ёки рангтасвир ишлаш жараёнида буюм туси ёки рангнинг ёруғлик тушиши натижасида ҳосил бўладиган ёритилиши, оч-тўқлик даражаси кучига айтилади.

Тус муносабатлари - бўртган шаклдаги жисмларни моддийлигини билиш, уларнинг ёруғлик муносабларини кўришга асосланади. Шунинг учун расмнинг ёруғлик муносабларини рассом ўхшатиш усули билан яратиши лозим. Натурага пропорционал бўлган жисмларнинг бўялиши (материали) оралиғидаги тус муносабатларининг бўртган шакли ва тасвирланишининг ёруғ-соя градацияси натижасида рассом шаклни тўғри туслашга, материаллигини орттиришга, фазовий чуқурлик ҳамда ёритилиш ҳолатига эришади.

Тор профессионал тушунчада умумийлик – бу натурадан ишланаётган қаламтасвир ёки рангтасвирни бажариш жараёнининг охириги босқичи, сўнгра эса шаклнинг қисмлари устида ишлаш. Бу босқичда қисмларнинг умумийлаштириш жараёни кетади.

Тугатиш - этюд ёки суратнинг шундай палласики, ижодий фикрни охиригача тўлик тасвирлашга эришиш ёки маълум бир тасвирий ижодни тўлик тугатиш.

Тузилиш - тасвирий санъатда шакллар тузилиши, ўзаро нисбатлари. Шакл қисмларининг бир-бирига боғлиқлиги ва мутаносиблиги.

Тус ранг муносабатлари - жисмларнинг ёруғлиги ва ранглари бўйича фаркланиши: натурада нима очроқ, нима тўкроқ, кўшимча ранги ва тўйинганлиги бўйича фаркланиши.

Тус (нюанс) - унчалик катта бўлмаган, рангда, ёруғлик ёки рангнинг тўйинганлигида билинар-билинамас фарқлар.

Тушь - тасвирий санъат асарларида тушь асосан перо ёки мўй-калам билан кенг ишлатиладиган суюқ материалларидан ҳисобланади. Тушлар ҳар хил рангда бўлиб. /қора, кизил, ҳаво ранг, яшил, сарик, жигар ранг ва ҳоказо/ тасвирланаётган юзада /қоғоз сиртида/ тез қуриш хусусиятига эга. Тасвирий санъатда тушнинг асосан қора рангдагиси кўпроқ қўлланилади. Қора тушнинг асосий имкониятлари тасвирланаётган юзаси тўлик тим қора рангда ёпишдир. Бу борада қора тушга бошқа ранглар асло тенг келолмайди. Айни пайтда тушни сув билан аралаштирилиб ундан фон - замин сифатида ҳам фойдаланиш мумкин. Бунда тунга сувнинг кўпроқ ёки камроқ қўшилишга қараб унинг очроқ ёки тўкроқ рангда бўлишига ҳам боғлиқ.

Илгариги вақтда туш ҳайвон қонидан тайёрланарди. Ҳозирги пайтга келиб тушь – қора қуя. спирт аралашмаси, глицерин, канд қоришмаларидан олинади. Қадимда рассомлар /тушь ихтиро қилинмасдан олдин/ ёғочни қуйдириш ва унинг қуясига елим қўшиш йўли ёки ўсимлик мойи аралаштирилган ҳолда қора сиеҳлар тайёрла-

ганлар. Буюк голланд тасвирий санъат устаси Рембрант ўзининг кўпгина график асарларини ана шундай сиёҳлар билан яратган.

Услуб – бадиий амалиётга нисбатан худди техник ҳосса каби бажариш усули ёки хусусияти (масалан, «кенг услуб»).

Тасвирий санъатда «манера» яъни «услуб» термини иш жараёнининг умумий хоссаларига расом ёки расомчилик мактабларининг ўша пайтидаги ижодий ривожланишига айтилади (масалан, «Тицианнинг кейинги услуби»).

Услуб маълум даврдаги санъат асарларининг ғоявий-бадиий хусусиятларининг умумийлиги. Услубнинг пайдо бўлиши ва ўзгариши замонанинг тарихий ривожланишининг бориши билан аниқланади. Яна услуб деб ҳар бир расомнинг ўзига ҳос ижод услубига ҳам айтилади.

Фас (анфас) – /французча *fasade* юз, олд томон маъносида/ олд қисм, олд томондан кўриниш. Бу атама моделнинг олд томонини аниқлатади (инсон портрети ёки жисм).

Фазовий план – кузатувчидан турли масофада бўлган, шартли равишда ажратилган фазовий қисмлар. Тасвирда бир неча план мавжуд: биринчи, иккинчи, учинчи ёки олдинги, ўрта, орқа. Мато ёки қоғозда фазони тасвирлашда асосан тўғри, перспектив қурилиш катта роль ўйнайди. Агарда жисм ёки ҳажм фазовий планда перспектив қисқаришсиз чизилган бўлса, ранглар фазо тасвирига кўп нарса бера олмайди. Тасвирдаги фазовий сифатларни етказиб беришда бўяшнинг (каламтасвирда штрих) ҳам ўрни катта. Олдинги қатордаги жисмларнинг штрихланиш техникаси ўзгачароқ, қаттиқ ва зич. Бўёқларнинг бўялиши - пастозли, рельефли, қатламли. Узоқ пландаги штрихлар юмшоқ, юпқа ва нозик қатламлар билан чизилади.

Фон – замин. Фонсиз бирон бир тасвирий санъат асарини тасаввур қилиш кийин. Тасвирий санъатга эндигина қадам кўяётган ёш ўқувчидан тортиб, то ўтмишдаги буюк мусаввирларга қадар ўз санъат асарларини ифодалашда фондан бевосита фойдаланганлар. Фон-замин бу бирон бир санъат асарини фазовий чегаралаб берувчи майдондир. Картинада фон тасвирланаётган предметларни нафақат аниқроқ кўриниши учун, балки ушбу предметларнинг ҳажмлари янада яққол ҳаётий кўринишида муҳим ўрин тутди. Тасвирий санъат асарларида фон сифтида ҳар хил муҳитлар фон вазифасини ўташи мумкин: Бепоён бугдойзор далалари, боғу-роғлар, у ёки бу санъат асарларини янада гўзал, янада аниқ ва уйғун қилиб кўрсатади. Ўқув постановкаларини тузишда ҳам

фоннинг аҳамияти катта. Ранг тасвир постановкалари тузишда ай-ниқса фон танланган матонинг ранги муҳим ўрин тутди. Амалий санъатда ҳам фон-замин катта аҳамият касб этади. Тасвирланаётган нақш композициясининг рангларининг янада равшан ва аниқ кўринишида фоннинг аҳамияти катта. Ганч ўймакорлиги санъатида ифодаланадиган замин ҳам ушбу санъат асри муваффақиятга кўп жиҳатдан боғлиқдир.

Формализм – тасвирий санъатда кўпдан-кўп антиреалистик мактаблар ва йўналишларнинг умумий белгиланиши: кубизм, футуризм, конструктивизм, сюрреализм, суперматизм, дадаизм, абстракционизм, поп-арт ва х.к. Формализмнинг барча кўринишлари мазмундан санъат шакли табиийликка қарама-қарши боришига, формалистик тасвир борликни кўпол равишда бузади, оламни образли (қиёфали) билиш қобилиятини йўқотади, баъзида маъносиз тажрибага айланиб қолади.

Формат – тасвир бажариладиган текислик юзаси. У натуранинг умумий чизиқлари, баландликни кенгликка нисбатан муносабати билан белгиланади. Формат танлаш мазмунга боғлиқ ва тасвир композициясига асосланади. Образни кўриш учун формат катта аҳамиятга эга.

Фреска – /итальянча fresco – янги маъносида/ монументал (маҳобатли) рангтасвирда муҳим техник кўриниш бўлиб, унда рангга асосий боғловчи модда сифатида оҳак қўлланилади.

Халқчиллик (тасвирий санъатда) – санъатнинг халқ билан боғлиқлиги, бадиий кўринишларнинг ҳаёт, кураш, ғоялар, халқ хусусияти ва интилишлари, кизиқишлардир

Чизги - устахонадан ташқарида ишланган натурадаги расм, бўлажак тасвирий санъат асари учун материал йиғиш мақсадида машқ қилиш. Чизги билан тезқаламчизгининг техник усулидаги фарқи шундан иборатки, чизгини бажариш жараёнида айрим қисмлар устида ишлашга кўпроқ эътибор берилади.

Шаклнинг ўзгармаслиги - ҳақиқий шакли қабул қилиш қобилияти, ҳаттоки жисмни ҳақиқий шаклини ўзгартирган ҳолда ҳам шу қараш ўзгармайди (масалан, стол устида ётган тўртбурчак шаклидаги қоғоз, кўзнинг қарашида унинг (проекцияси) тасвири тўртбурчак бўлмасада, у барибир тўртбурчак бўлиб кўринади).

Шакл – жисмнинг ташқи кўриниши, чизилиши, ҳажмнинг конструктив тузилиши, тасвирий санъатда бадиий шакл – қиёфа яратиш, мазмунни ёритиб бериш учун хизмат қиладиган бадиий усул.

Шаклни рангда ясаш – жисмни моделлаштириш, унинг шаклини чиқариш ва ранг туслари орқали ранги ва тўйинган-лигининг ўзгаришини ҳисобга олган ҳолда ёритиб бериш жараёни.

Эритмалар - акварель ва гуашь бўёқларига ягона эритма бу - сув. Мойбўёқларни эритиш учун махсус скипидар, разбавитель қўлланилади (пинен №4) ёки қайта ишланган нефтнинг, спирт ёки лёнли мой билан аралашмаси (№ 1, 2 эритмалар). Мисол учун пиненни мойбўёқ билан аралашмаси унинг тезда қуришига олиб келади. Бундан ташқари ранглар қатламини бир-бири билан янада чамбарчас боғланиши учун, қайта ишлашдан аввал қуриб қолган жойни пинен билан артиб юборилади.

Экстерьер (интерьернинг акси) – бинонинг ташқи кўриниши.

Энкаустика – мумли рангтасвир – ҳозирги кунда кам қўлланиладиган рангтасвир техникасининг кўриниши, боғловчи модда сифатида мум ишлатишга асосланган. Мум рангтасвирининг натижа ва сифати бўйича энг маъқули – антик энкаустика. Унинг ютуқлари махсус тайёрланган мумнинг гоятда кучли сифатидир. У ҳеч қачон дарз кетмайди ва ўз рангини ўзгармас сақлайди.

Эскиз – /французчадан – esquisse/ дастлабки қоралама чизгилар, рассомнинг бадиий асар учун ишланган кўплаб композицион изланишларини акс эттирувчи ёрдамчи материаллар.

Эскиз этюд ёки картинанинг ёрдамчи қаламчизгиси. Натурадан ишлаш жараёнида эскизлар кўшимча, ёрдамчи қўлланма сифатида қўлланилади; улар қоғоз ёки мато юзасига ишланади.

Этюд - /французчадан - etude/ ўрганиш, изланиш бирон бир бадиий асарни катта ўлчамда яратишдан олдин кўплаб тасвирлар бажариш маъносида.

Этюд натурани ўрганиш учун, белгиланган кичик ҳажмда ёрдамчи материал ҳисобланади. Иш жараёнида рассом бор ҳунарини ишга солади. Этюднинг асосий мақсади рангтасвир гоясининг тўғри ва табиий чиқишини таъминловчи омилдир. Реалистик санъатда этюднинг аҳамияти беҳисобдир.

Яримсоя – ёруғ ва соя оралигидаги тус бўлиб, ҳажмли жисмнинг сатҳидаги ёруғ-соя градациялардан бири.

Қаламтасвир - 1) тасвирий санъатнинг асоси бўлиб, жисмлар оламининг тўлиқ тасвири: ҳажмли-фазовий моделлаш, нисбатлар, тўғри акс эттирилган характер ва ҳ.к. Бу умуман борлиқни реалистик тасвирга асосдир - исталган техник усул ва услубда қаламтасвирни ўрганиш рангтасвирчи. графикчи ва ҳайкалтарош учун

профессионал таълимнинг муҳим қисмини ташкил этади: 2) қалам-тасвирнинг рангтасвирдан фарқи шундаки, қаламтасвир қаттиқ бўёқли моддалар билан тасвирланади (қалам, кўмир, сангина ва ҳ.к.) Қаламтасвирнинг тасвирий санъат асоси сифатида буюк Микеланжело Буаноротти шундай деган эди: “Қаламтасвир - бошқача қилиб айтганда, чизгилар санъати, рангтасвир, ҳайкалтарошлик, меъморчиликнинг энг юқори нуктаси, қаламтасвир барча фанларнинг илдизи ва манбаидир”.

Қарама-қаршилик - Яққол фарқланиш, иккита катталиқнинг қарама-қаршилиги: ўлчам, ранг оч ва тўқ, соvuқ ва иссиқ, тўйинган ва тўйинмаган), ҳаракат ва бошқалар.

Қуриб қолиш - котиб бораётган ранг қаватидаги исталмаган ўзгариш, бунда рангтасвир ўз софлигини, ранг оҳангдорлигини йўқота бориб, тўқлашади ва қорайиб қолади. Бунинг сабаби – бўёқда мойнинг камайиб кетиши грунт ёки бўёқ катламини матога сингдирилиши яхши эмаслиги, шу билан бирга олдинги мойбўёқ катлами қуримасдан кейинги бўёқ билан ишлаш.

Қурук мўйқалам - рангтасвир ва графикада ёрдамчи техник усул, иш жараёнида бўёқларга кам тўйинган қаттиқ мўйқаламда ишлаш. Мустақил техника сифатида қурук мўйқалам асосан декоратив санъатда қўлланилади.

Кўшимча ранглр - бир-бирига оптик қўшилганда оқиш ранг ҳосил қилувчи икки хил ранг (қизил ва ҳаво ранг-яшил, оловранг ва хаворанг-сарик, яшил ва қирмизи). Ушбу жуфтликларни механик равишда аралаштирилганда кам тўйинган тусдаги ранглрни олиш мумкин. Кўшимча ранглрни кўпинча контраст деб ҳам аташади.

Ўлчамнинг ўзгармаслиги - жисмлар ўлчамини доимий деб ҳисоблаш, унгача бўлган масофани ўзгаришига қарамай шу фикрда қолиш.

Ҳажм - текисликдаги шаклнинг уч ўлчовли тасвири. У аввало жисмни конструктив ва перспектив қуриш билан амалга оширилади. Шаклни бўрттиришнинг бошқа муҳим усулларида бири бу ёруғ-соянинг уйғунлиги, блик, ёруғлик, ярим соя, шахсий соя ва тушувчи соя, рефлекс. Тасвирланаётган текисликда ҳажмни сездиришда чизик ёки штрихларнинг шакл бўйича йўналиши ҳам муҳимдир (текис жисмларда улар тўғри ва параллел, цилиндрлик ва айланаларда - доирасимон).

Ҳўл, нам ҳолатдаги рангтасвир – мойбўёқ ва акварель рангтасвирни техник қабул қилиниши. Мойбўёқда ишлаш мобай-

нида бўёқлар қотгунга қадар ишни тугатиш мумкин (подмалевка, лессировка каби жараёнларисиз ишлаш усули). Нам ҳолатдаги ранг-тасвир алоҳида ютуқларга эга. Рангбаранг қаватнинг жилодорлигини яхши сакланиб қолиш, бажариш техникаси ва рассомнинг маҳоратига боғлиқдир.

Акварелда ишни бошлашдан олдин, қоғозни бир маромда хўлаб олинади. Сув қоғозга бир оз сингиб бўлгач, кейин ишни бошлаш мумкин: берилган бўёқ текисликка бир маромда сурил-ганда юзада равон ётади. Бу усул билан ҳажм ва фазони нозик тасвирлаш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Баркамол авлод Ўзбекистон тараккиётининг пойдевори. – Тошкент: Шарқ, 1997.
2. Абдуллаев Н.У. «Санъат тарихи». 2/1. Т.: Санъат, 2001.
3. Абдирасилов С., Толипов Н. «Рангтасвир». Т., 2005.
4. Азимова Б.З. «Натюрморт тузиш ва тасвирлаш методикаси». Т.: Ўқитувчи, 1984.
5. Барщ Л.О. Наброски и зарисовки. М., 1970.
6. Кўзиёв Т., Эгамов А., Қаноатов Т., Нурқобилов А., «Рангтасвир». 5-9 синфлар «Санъат». Т., 2003.
7. Набиев М. «Рангшунослик». Т.: Ўқитувчи, 1996.
8. Набиев М., Азимова Б. «Расм чизишга ўргатиш методикаси». Т.: Ўқитувчи, 1976.
9. Егамов Х. Бўёқлар билан ишлаш. Т.: Ўқитувчи, 1981.
10. Егамов Х. «Рангтасвир». Т.: Ўқитувчи, 2005.
11. Хасанов Р. «Мактабда тасвирий санъатни ўқитиш методикаси». Т.: «ФАН», 2004.
12. Кузин В.С. Психология – Москва: Высшая школа, 1982.
13. Ойдинов Н. Рассом - ўқитувчилар тайёрлаш муаммолари. Т.: Ўқитувчи, 1997.
14. Ростовцев Н.Н. Методика проповедования изобразительного искусства в школе. – Москва: Просвещение, 1974.
15. Шорохов Е.В. Основы композиции. М: Просвещение, 1976.
16. Тансиқбоев Ў. Ўзбекистус санъат усталари. Тузувчи – муаллиф санъатшунослик доктори Р.Х.Токтош. Т.Ғофур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1978.
17. Унковский А.А. Живопись. Вопросы колорита. Учеб. Пособие для студентов худож. – граф. фак. пед. ин-тов. Просвещение 1980.
18. Алексеев С.С. О цветах и красках. М.: Искусство, 1964.
19. Алексеев С.С. О колорите. М., Изобразительное искусство, 1974.
20. Волков Н.Н. Цвет в живописи, М.: Искусство. 1965.

Кириш.....	3
1 Боб. Тасвирий санъат технологияси фанига онд иш қуроллари ва жиҳозлари.	
1.1. Бўёқлар билан ишлашга онд иш қуроллар ва уларни ишлатиш технологияси.....	11
1.2. Ранглар ва уларнинг характерли хусусиятлари.....	19
2 Боб. Рангшуносликнинг назарий асослари	
2.1. Ранг спектрлари.....	25
2.2. Колорит.....	28
2.3. Рангларнинг карама-қаршилиги.....	31
2.4. Ранг гаммаси.....	33
2.5. Ранг туси.....	35
2.6. Рангларнинг тўйинганлиги.....	36
2.7. Ранглар психологияси.....	37
2.8. Ранглар иклими.....	39
2.9. Ранглар ва меҳнат шароити.....	41
3. Боб. Ранг турлари	
3.1. Асосий ва қўшимча ранглар.....	44
3.2. Ахроматик ва хроматик ранглар.....	46
3.3. Ёрдамчи рангларга таъсири.....	48
3.4. Ранг (хаво) перспективаси.....	51
3.5. Ранг ва рангларнинг таъсири.....	54
3.6.. Рангларни аралаштириш.....	55
3.7. Ранглар номлари ва бўёқлар хақида маълумот.....	58
Адабиётлар.....	96

Бойметов Ботир. Нуртаев Ўринбой

**Тасвирий санъат технологияси
ва нусха кўчирниш**

Мухаррир Э. Бозоров

Босишга рухсат этилди 15.09.07. Қоғоз бичими 60x84 $\frac{1}{8}$
Ҳисоб-нашр табоғи 4.0. Адади 100.
Буюртма рақами № 55.

«IQTISOD-MOLIYA» нашриётида тайёрланди
100084, Тошкент ш., Кичик халқа йўли кўчаси, 7-уй.

Низомий номидаги ТДПУ босмахонасида чоп этилди.
Тошкент ш. Юсуф Хос Ҳожиб кўчаси. 103-уй